

INHOUD

- 3 Redactioneel
THEO VAN DUIJVENBODEN
- 6 Holes in Roles
Article for the Holes in Roles Workshop, may 2003
ALBERT PESSO
- 11 Opleiding in de Pesso-psychotherapie: een geschiedenis
LOWIJS PERQUIN EN LAMMIE VAN ENGEN
- 35 Changes after PBSP group therapy
Changes in symptoms, interpersonal problems and self-concepts after participation in Pesso Boyden System Psychomotor group therapy
PATRICK A. VOGEL
ODD HARALD RØKENES
- 49 Sprekend zilver
LOT JULIËN
- 55 De actuele betekenis van Pesso-psychotherapie
Een subjectieve beschouwing
TJEERD JONGSMA
- 67 Mijn vader en ik
PAUL MARTENS
- 87 'Holes in roles'
Verslag van de workshop op 12 en 13 mei 2003 in Amsterdam.
LISA VOS-BOSSCHER
- 90 Reactie op de workshop 'Holes in roles'
MONIQUE CUPPEN
93. Literatuuroverzicht
Pesso Bulletin en Tijdschrift voor Pesso-psychotherapie jaargang 1 t/m 19 (t/m december 2003)
LOUIS SOMMELING

108 Trefwoordenlijst Pesso-psychotherapie
LOUIS SOMMELING

Redactioneel

THEO VAN DUIJVENBODEN

Tegenwoordig wordt vaak met het nodige *dédain* teruggekeken op de jaren zestig en zeventig, toen men nog uitging van een ‘maakbare samenleving’. Dat ideaal wordt nu als ‘naïef’ en ‘onrealistisch’ terzijde geschoven. Het idealisme heeft plaatsgemaakt voor de eis van een gespierde aanpak waarin ‘harde’ resultaten op tafel moeten komen. Men lijkt zich niet te realiseren dat hierachter net zo goed een illusie van maakbaarheid schuilgaat.

Als je alle boeven maar zwaar straft en opsluit, de tbs-ers geen verlof meer geeft dan ‘maken’ we wel een veiliger samenleving. Als je de werklozen en kansarmen maar buiten de stad houdt, dan stoppen we de verloedering, etc. Ook in de geestelijke gezondheidszorg dringt dit flinkheidsdenken, deze verLPFisering, door. Als je maar voor jezelf opkomt en je grenzen aangeeft, dan bespaar je jezelf de ellende van een burnout of een depressie. Als je weet wat je moet doen om je problemen op te lossen en je traint jezelf daarin, dan word je wel beter. Als je je gedachten onder controle hebt dan verandert je gevoel wel. Een dokter of een therapeut hoort eerst en vooral te genezen en genezen is het traject van probleem naar oplossing waar de deskundige de patiënt doorheen leidt.

De 30-zittingen maatregel in de psychotherapie is in de ogen van deze flinkerds eigenlijk nog heel coulant: er is niet eens sprake van zoiets ingewikkelds als een operatie.

De poolreiziger joeg zijn hondenslee de hele dag naar het Noorden, maar toen hij ’s avonds aan de hand van de sterren zijn vorderingēn bepaalde bleek hij zuidelijker te zitten dan toen hij ’s morgens begon .

Dit principe van het grotere geheel, van een andere waarheid of het denken via een omweg is aan deze lieden niet besteed, het maakt de dingen maar nodeloos ingewikkeld.

Met dit soort perikelen hadden de oprichters van de Vereniging voor Pesso-psychotherapie 25 jaar geleden nog niets te maken. Zij zaten diep in het idealisme van de jaren ’70, toen elke inval al een nieuwe therapie kon opleveren. Wat heeft gemaakt dat de Pesso-psychotherapie deze

1

Met dank aan Minuchin

begintijd heeft kunnen ontgroeien en niet, zoals zoveel andere therapieën, naar de marge is verdwenen?

Wil een verliefdheid zich bestendigen tot een volwassen liefde, dan moet er heel wat ontidealiseerd worden en gekeken worden naar hoe de ander werkelijk is, zijn sterke en zijn zwakke kanten.

In het artikel van Lowijs Perquin en Lammie van Engen kun je lezen hoe dat bij de PESSO-methode gegaan is. Het begon met fascinatie, maar Perquin cs. hebben de moed en het uithoudingsvermogen gehad om de methode in kaart te brengen, te beschrijven en er vervolgens een overdraagbare methode van te maken die staat als een huis.

Natuurlijk is er ook plaats voor nostalgie bij een 25-jarig jubileum. Lot Juliën praat met een PESSO-psychotherapeut van het eerste (of tweede?) uur: Iman Baardman. Het verhaal ademt een sfeer van avontuurlijk pionieren en weemoed naar iets waarvan je weet dat het toch beter is dat het overgegaan is in iets anders; minder romantisch maar wel zo groeizaam. Tjeerd Jongsma besluit de ‘herdenking’ met een pamflettistisch stuk dat gelezen kan worden als een pleidooi voor de mogelijkheid van een persoonsgerichte therapie als die van PESSO.

Een methode kan ook slechts overleven als er ruimte is voor nieuwe ideeën die kunnen worden ingepast in het bestaande gedachtegoed. Het artikel ‘Holes in roles’ markeert een nieuwe ontwikkeling in het denken van PESSO. Het is een ontwikkeling die de generaties achter ons beter in beeld brengt en in de praktijk tot andere structures leidt. De PESSO-psychotherapie lijkt zich hiermee (verder) te openen voor systeemtheoretische invloeden.

Lisa Vos heeft de workshop gevolgd waarin PESSO zijn nieuwe ideeën heeft kenbaar gemaakt en doet daarvan verslag, terwijl Monique Cuppen, die ook aanwezig was, een eerste reactie geeft.

In het streven om ook cliënten uit PESSO-groepen aan het woord te laten hebben wij deze keer Paul Martens bereid gevonden over zijn ervaringen te schrijven. Het is een boeiend en aangrijpend relaas geworden dat geen verdere toelichting behoeft.

Natuurlijk is het belangrijk je ogen niet te sluiten voor een goede ontwikkeling in onze tijd. De toenemende vraag naar wetenschappelijke ondersteuning van psychotherapeutische methoden is legitiem, al zitten er haken en ogen aan de interpretatie van wat wetenschappelijk is (Takens, 2004). In Noorwegen is een begin gemaakt met een effectregistratie bij deelnemers aan PESSO-psychotherapieën. De resultaten daarvan treft u in dit nummer aan.

REDACTIONEEL

Tenslotte ook in dit nummer het overzicht op auteur en onderwerp van alle artikelen die in de loop der jaren verschenen zijn in het *Pesso Bulletin* en later het *Tijdschrift voor Pesso-psychotherapie*. De redactie is Louis Sommeling heel erkentelijk voor het monnikenwerk dat hij hiervoor verzet heeft.

We moeten bezig blijven om deze *body of knowledge* aan te vullen en te laten zien dat de omweg door het lichaam ons uiteindelijk vaak dichterbij ons doel brengt dan de kortste weg.

Literatuur

Takens, R.J., (2004). Richtlijnen en denkwijzen. Een reactie op de Conceptrichtlijnen depressie en angststoornissen. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 30,1.

Holes in Roles

ALBERT PESSO

My work with individuals, couples and families over four decades leads me to the notion that human infants enter the world genetically supplied with an innate template (model) that prepares them to automatically (instinctively) recognize and appropriately (intuitively) respond to the various, familial, kinship figures they will encounter as they grow up. Further, as well as having an innate tendency to “see and react to” those kinship roles, they also seem to have the innate, rudimentary potentiality to “take on” and “act the part of” each and every one of those kinship roles as situations seem to require in the family settings they grow up in.

In other words, infants arrive with an in-built knowledge of, and preparedness to meet, all the different familial and relational roles such as mothers, fathers, grandmothers, grandfathers, aunts, uncles, siblings, mates, and peer figures. Also, they have within themselves – albeit in rudimentary form, regardless of their sexual gender – an innate capacity to act as (take on the functions of) those roles. One could call those innate categories of capacities “stem selves” which could be cultivated by external circumstances to reproduce, or “take on” every single kind of role function seemingly called upon by the outside world.

I posit the notion that there is an innate neurological and biological time-line for the ripening of each one of those potential roles. It is optimally useful, evolutionarily speaking, that one becomes a husband or a wife when one reaches the age (and capability) of adult

Article by Albert Pessa for the Holes in Roles Workshop in Amsterdam, copyright May 2003.

peer responsibility and contractual reciprocal partnership. This implies that one best becomes a parent when one is a sexually and emotionally mature person, fully capable of being a parental care-giver and taking on the serious responsibilities of that role. All children have the innate template and potential temperament to become a husband or a wife, though they may have not yet “ripened” sufficiently to take on those adult tasks and roles. They know that their parents were once children and that their parents should have had their parents taking sufficient care of them.

Children do not mature well or even become fully human when born in isolation from other humans, e.g., feral children. We are a social species and come to maturity in optimal condition when we are reared in need-satisfying interaction with large numbers of well-functioning relatives and other effective community figures. Since the present is driven by memories of the past, we are preter-naturally curious to discover the history of what has happened in our family line before we were born in order to optimally deal with the immediate present and successfully anticipate a satisfying future. Thus, it seems clear that it would be evolutionarily useful if we were made to live not only with a recognition of the varying kinship relationships in our family history, but also with a consciousness that in the future we will become active role representatives and role-players in reflection of and in relationship to that history.

Just as research studies in linguistics and brain organization tell us that every human baby is born with a neuronal organization that includes an innate readiness to recognize different kinds of words (nouns, verbs, numbers regardless of differing languages and symbolic forms) as well as an innate sense of grammatical structure, I posit that future research will show that children come to this planet also pre-set and ready to discover and understand that there are kinship categories such as mothers, fathers, parents to those mothers and fathers, siblings of that mother and father as well as siblings of one’s own. I believe this immanent readiness for social structure and social

HOLES IN ROLES

relationships prepares them to make sense of those external realities the instant they encounter them in the world at large. As naturally as children are able and ready to hear and understand nouns, verbs and adjectives and the sentences that include them, I believe that they are similarly able and ready to experience and act appropriately to the complexity of kinship relationships with all its implications and variations.

Children seem to be neurally prepared to perceive and behaviorally prepared to act appropriately as a member of a family. They come “knowing” that they are someone’s child; that there are such categories and roles as mother and father (and later, prepared to know that one is a husband and the other is wife, with culturally or innately determined role differentiations) and even if there were not siblings born before them that there are such things as sisters and brothers (with the implication that they come knowing there are such things as gender differences). They understand at once, when they encounter those occasions, that their parents also have had siblings and accept at once the special intimacy that comes with relationships with aunts and uncles. They come prepared to eventually recognize (at the appropriate level of consciousness) that their parents have also had parents and even before they are conscious of the reality of that category, they come fully poised to experience and relish the special relationship that seems to instinctively exist between grandparents and grandchildren when they first encounter those doting figures.

If children have had the misfortune of learning and experiencing that their parents were sorely wounded due to the neglect that their parents experienced in their own rearing -- innately knowing that all children need and have an inner expectation of experiencing such care -- their little hearts and compassionate souls immediately awaken the unspoken, perhaps also unconscious, but deeply felt wish that their parents could have been better cared for.

Children also seem to quickly recognize that their own maturational needs are less likely to be met as a consequence of their parents’

HOLES IN ROLES

childhood deficits of satisfaction of their needs by the genetically anticipated kinship figures at the genetically anticipated right age. This state of affairs starts a process of childhood parentification that has two different origins. One origin is the compassion that the child feels for their wounded parent. This compassion is long-lasting, often even life-long lasting. The other origin is the (often shatteringly disappointed) belief that their efforts at filling the holes in the roles that have produced deficits in their parents maturational processes will somehow result in their parents finally being able to parent them.

Their compassion drives them to try to replace the missing kinship figure with a portion of their own beings. My speculation is that they construct out of their stem selves, coupled with their inner knowledge of kinship relations and their functions, a virtual mother for their mother. A mother “entity,” living within the child’s body and utilizing some of the child’s life energies (however that is measured and determined – libido, life force, whatever) totally separate and serving a different host than the rest of the child’s energy systems. The natural host of the child is its own soul, so to speak. That part of the self that is worthy, valued, deserving of respect and with rights to move with self interest in tandem with the world at large. This compassion-born “entity” draws energy from the child that would ordinarily fall in its own soul’s jurisdiction and uses it in the service not of the *self*, but of the *other*, the mother or father in need. Thus there are then two masters living within that child. One a soul that has a time-line of maturation and life expectations in its own service and the other, an “entity” which draws a line of credit draining the resources from the rightful owner of being that is called by that child’s name.

But that hard-working child doesn’t give up hope that it will get its own needs met. Unfortunately however, it is willing to go on that life-long detour of propping up the crippled parent in the hope that the parent will someday “grow up” and be able to return the favor and become the wished-for, longed-for parent to themselves – they were expected to be in the first place.

HOLES IN ROLES

I have seen so many adults in psychotherapy sessions, who, when they are in the presence of someone representing that injured, but deeply-loved part of their real parent, well up with sympathy, pity and compassion that is both heart-warming and heart-wrenching to observe. Heart-warming because it is usually in stark contrast to the bitterness that such adult clients feel to some other aspect of their real parent. And also heart-warming to see any human being so moved and motivated to help by the plight of another. Heart-wrenching, because they cry the cry of a little child who is sorely burdened with the task of ameliorating the wounds of the adult who was supposed to take care of them.

It is no wonder that remembrance of – and respect for – ancestors exists in virtually every society on earth. Positive and negative information of the details of family member's lives in the past powerfully (automatically and unconsciously) influences what parts (roles) we will play and with whom in the realization of our own destinies.

In this workshop we will review the notion of Holes in Roles and see how the clients who have unwittingly filled the holes in the roles that should have been the suppliers of their parents maturational needs have distorted their own personalities and led to dysfunctional patterns in their adult lives and adult partner choices. Most importantly we will demonstrate and teach how to release clients from those burdensome tasks thus enabling them to live more satisfying lives in their partnerships and within their actual family structures.

Opleiding in de Pesso-psychotherapie: een geschiedenis

LOWIJS PERQUIN EN LAMMIE VAN ENGEN

‘De geschiedenis van de opleiding in de Pesso-psychotherapie is niet los te zien van de ontwikkeling van de methode’ zo begint Lowijs Perquin, coördinerend opleider van de Pesso-opleiding, een interview afgenomen door Lammie van Engen, Pesso-therapeut in opleiding. Dit gesprek naar aanleiding van het 25-jarig bestaan van de Vereniging voor Pesso-psychotherapie was de aanzet tot onderstaand artikel, waarin naar voren komt hoe in Nederland Pesso-psychotherapiemethode en Pesso-opleiding zich hand in hand hebben ontwikkeld.

Van Goeroe naar docent

De Nederlandse geschiedenis van de Pesso-opleiding begint in 1973 wanneer Al en Diane hun eerste workshops in Dongen en Amsterdam geven. Van daaruit ontstaat het plan om een trainingsprogramma te ontwikkelen dat zal voldoen aan de eisen van de Nederlandse Vereniging voor Psychotherapie (Sarolea, 1982). Al Pesso en Diane Boyden-Pesso hebben bij de start van de eerste Nederlandse driejarige opleiding in 1977 nog weinig ervaring met het systematisch trainen van psychotherapeuten.

‘Sinds 1970 volgden opleidelingen in de Verenigde Staten een serie workshops en probeerden na enige jaren aan de hand van een videotape van een *structure* het certificaat van het *Psychomotor Institute* te behalen. Er was geen opleidingscurriculum, het aantal ‘rijlessen’ en de criteria om voor het ‘rijexamen’ te slagen stonden niet vast. Zestien Nederlandse

Lowijs Perquin is psychiater-psychotherapeut, gecertificeerd Pesso-psychotherapeut, supervisor en opleider, werkzaam als plaatsvervangend opleider psychiatrie in GGZ-Buitenamstel-Valeriuskliniek.

Lammie van Engen is pesso-therapeut i.o., GZ-psycholoog, werkzaam bij Winnock-reïntegratie te Leeuwarden.

OPLEIDING IN DE PESSO-PSYCHOTHERAPIE:
EEN GESCHIEDENIS

deelnemers, onder wie Yvonne Sonius, Han Sarolea, Tjeerd Jongmsa, Nel Jongmsa-Tieleman, Els van Bodegom, Herman Bolhuis, Carola de Vries-Robles, Martin Tervoort, Herman Engelhard en Han Schuring vormden de pioniersgroep van de eerste PESSO-opleiding.

Al en Diane werkten sterk intuïtief. Hun werk was imponerend, onnavolgbaar én had mede daardoor een sterke aantrekkingskracht. De bewondering voor het charisma van de grondleggers ging hand in hand met een kritische opstelling. Tjeerd Jongmsa, Han Sarolea en Herman Bolhuis, drie Groningse universitaire docenten met een psychoanalytische, client-centered en psychomotorische achtergrond, stimuleerden Al en Diane hun kennis te expliciteren en te vertalen naar bestaande begrippen en referentiekaders' .

De vijftienjarige praktijkervaring van de PESSO's werd in deze eerste opleiding uiteengegraven. Stapsgewijs kwamen de verschillende elementen van de nog jonge methode naar voren. Al experimenterend ontstond een meer didactische aanpak, met inleidende lezingen, demonstraties en korte praktische oefeningen. De PESSO-psychotherapiemethode moest méér zijn dan een spectaculair instrument in handen van de grondleggers.

In de tweede driejarige opleidingsgroep (1980-1982) bekeken we als curiositeit op een avond samen met Al PESSO een televisie-documentaire over Puna. Bhagwan Shri Rajneesh bracht in oranje geklede dansende vrouwen in trance. "Hoewel ik moet toegeven dat zijn leven aantrekkelijke kanten heeft, ben ik er trots op nooit een loopbaan als goeroe te hebben geambieerd". In een notendop sprak Al PESSO hiermee de intentie uit om de methode zo te ontwikkelen dat deze aan toekomstige therapeuten en cliënten overdraagbaar zou zijn. Een structure moest geen 'tranceachtige' ervaring zijn. De cliënt moest tijdens de therapeutische sessie bewust keuzes kunnen maken en zich achteraf kunnen herinneren wat er was gebeurd. Toekomstige PESSO-therapeuten moesten geen trance-inducerende leiders worden, maar transparante *begeleiders*. Zij zouden zich niet laten verleiden tot machtsgebruik, de cliënt niet afhankelijk maken maar hun kennis met de cliënt delen. Als contrast met de hiërarchisch vormgegeven opleiding tot psychiater die ik ook in 1980 begon – sprak dit appèl op gelijkwaardigheid mij aan. Het gerucht ging dat dit de laatste training zou zijn die Al PESSO zelf in Nederland

1

Enkelvoudige aanhalingstekens markeren in deze tekst de persoonlijke ervaringen van de eerste auteur.

OPLEIDING IN DE PESSO-PSYCHOTHERAPIE: EEN GESCHIEDENIS

zou geven. Ik haastte mij me op te geven en meldde me af voor de opleiding van de Psychoanalytische Vereniging’.

Het bevorderen van de autonomie van de cliënt en het streven naar neutraliteit van de therapeut waren noties die uit de psychotherapeutische traditie kwamen: de therapeut is er niet om de oplossing aan te dragen. De door Carl Rogers in 1951 beschreven eigenschappen van de psychotherapeut – echtheid, empathie, congruentie, acceptatie en respect voor de keuzevrijheid van de cliënt – golden ook hier. Methodisch positioneerde de PESSO-psychotherapie zich tussen de gevestigde psychotherapie en de alternatieve therapieën. In het ‘Ten Geleide van ‘Aan den Lijve’ van Marietta van Attekum stellen Willem van Tilburg en Lo-wijs Perquin dan ook: “Intussen vertonen ook psychotherapeuten zich in het ‘alternatieve circuit’. Men kan niet meer heen om de wetenschap dat psychische klachten meestal ook een lichamelijke dimensie hebben, zowel in hun ontstaan als in hun verschijningsvorm”.

In deze lijn beschreef Han Sarolea in 1982 een aantal leerdoelen voor de opleiding die hun geldigheid niet hebben verloren: het verbaal en non-verbaal kunnen oppikken van het centrale thema van de cliënt, gedetailleerd leren observeren van lichaamstaal, het kunnen omgaan met overdracht en tegenoverdracht, rolfiguren nauwkeurig onderscheiden en polariseren, de structuren kunnen afronden in een bevredigende interactie en het verbinden van de therapie met het dagelijks leven van de cliënt. Later werden daar aan toegevoegd: het vestigen en onderhouden van een werkrelatie (Pesso & Perquin, 1986), regressie voorkomen door de regie in handen te laten van de cliënt en als therapeut overzicht houden over de groep als geheel. In 1987 specificeren Al, Diane, Han en Tjeerd deze kwaliteitsaspecten voor het begeleiden van een structuren in een lijst van 17 criteria die nog steeds bij evaluaties en bij de internationale PBSP-certificatieprocedure gebruikt wordt (Pesso e.a., 1987).

Van dansexpressie naar psychotherapie

Met hun achtergrond als danspedagogen en choreografen uit de *School of Contemporary Dance* van Martha Graham stond in de experimenteerjaren (1962-1968) het uiten van emoties centraal. Al and Diane wilden veelbelovende Broadway- en off-Broadway dansers hun expressieve, artistieke mogelijkheden helpen uitbreiden. Het intrigeerde hen dat sommige dansers, ondanks langdurige en intensieve training, bepaalde emoties niet overtuigend over het voetlicht konden brengen. De dansbeweging werd technisch vlekkeloos uitgevoerd, het lichaam ‘sprak’

OPLEIDING IN DE PESSO-PSYCHOTHERAPIE: EEN GESCHIEDENIS

niet. Het was alsof de danser kortdurend zijn concentratie verloor, er even met zijn gedachten of gevoel niet bij was. Als Al en Diane daar dieper op ingingen, kwam er soms plotseling een sterke emotie of een pijnlijke herinnering boven. Geboeid door dit verschijnsel van dissociatie en associatie, verdiepten de Pesso's zich in psychoanalytische en ontwikkelingspsychologische literatuur. Stagnaties in de ontwikkeling van het jonge kind leken zich onder meer te uiten als lichamelijke blokkades. Deze waren vaak verbonden met traumatische ervaringen en gefrustreerde behoeften (oa. Howe, 1991).

De Pesso's werden uitgenodigd hun werk in psychiatrische en therapeutische centra verder te ontwikkelen: het McLean Hospital in Belmont en het Veterans Administration Hospital in Boston (1965-1973). Daarbij werden zij gestimuleerd door universitaire onderzoekers als de psychiater Charles Pinderhughes en de socioloog-psychoanalytica Louisa Howe. De aandacht verschoof van de expressie van emoties en catharsis naar de integratie van een symbolisch, lichamelijk-psychisch herinneringsalternatief (Pesso, 1969 en 1973). De beweging in de structure werd meer naar binnen gericht. In samenwerking met de therapeut construeerde de cliënt een *antidote*, een alternatief ervaringsverhaal als tegenwicht voor de oorspronkelijke geschiedenis. De nieuwe symbolische ervaring moest ruimte geven aan tot nu toe verborgen algemeen menselijke potenties en bovendien nauwkeurig aansluiten bij de unieke genetische eigenschappen (*nature*) en de individuele geschiedenis (*nurture*) van déze cliënt: 'zo had het voor mij als kind eigenlijk moeten zijn'. De op het juiste leeftijdsniveau, door de juiste personen (gesymboliseerd door rolspelers) zintuiglijk beleefde positieve interacties – auditief, visueel, tactiel en kinesthetisch – zouden worden opgeslagen als een *New Synthetic Memory* ook wel aangeduid als *New Map*. Dit meer optimistische schema van attitudes, dit *nieuwe perspectief* op het heden zou de vroegere geschiedenis en de daaruit gevormde *Old Map* uiteraard niet uitwissen. De verwachting was dat de cliënt zich beter in zijn lijf zou voelen en een groter repertoire aan gedragsalternatieven tot zijn beschikking zou krijgen. Misvormende projecties zouden worden teruggenomen, keuzes in het dagelijkse leven zouden in grotere vrijheid tot stand komen. Door de cliënt tijdens de sessie de regie te geven en steeds elke stap te laten bepalen, werd deze op ego-niveau expliciet aangesproken en vond een betere bewuste integratie plaats.

Pionierstijd

OPLEIDING IN DE PESSO-PSYCHOTHERAPIE:
EEN GESCHIEDENIS

Terug naar de eerste (1977-79) en tweede (1980-82) opleidingsgroep, het oefenterrein voor Al Pessa als didacticus. Als danspedagoog had hij zijn leerlingen vorderingen zien maken wanneer zij hem probeerden te imiteren. In die lijn demonstreerde hij de ene structure na de andere, in de verwachting dat wij het hem op onze beurt zouden nadoen. Deze gelegenheid om therapeutische ervaring op te doen werd door ons met beide handen aangegrepen. Als cliënten kwamen we een stuk verder, het meesterschap van Al Pessa stond daarvoor garant. De vertaalslag naar de positie van therapeut was daarmee natuurlijk nog niet gemaakt. Als een cursist de moed had gevat een structure in de rol van therapeut te begeleiden, zat Al Pessa er als supervisor bovenop. Bij het inoefenen van een moeilijke *pas de deux* had hij destijds de leerling-danser letterlijk bij de hand genomen. Nu stuurde hij bij, onderbrak de leerling-therapeut en reikte bij elke interventie alternatieven aan. Als het spannend werd, stelde hij het belang van de cursist-client boven dat van de Pessotherapeut-in-spe en nam de leiding van de sessie over. De supervisor bleef ontmoedigd aan de kant, met het gevoel het waarschijnlijk nooit te zullen leren. De voor de vroegere choreograaf en dansleraar vanzelfsprekende coaching-stijl sloot niet aan bij onze academische achtergrond en ons zelfbeeld als ervaren professionals. Bovendien hadden we de meester de werkwijze vaak genoeg zien demonstreren. We verwachtten erkenning voor onze dappere pogingen, ook al deed ieder het op zijn eigen wijze en niet precies zoals Al Pessa.

De (cursist-)therapeut was druk bezig de (cursist-)client naar lichamelijke sensaties te vragen en rolfiguren voor te stellen, interventies die revolutionair afweken van ons vertrouwde gesprekstherapeutische repertoire. Al Pessa zag met onbehagen hoe weinig deze verwoede pogingen aansloten bij het belevingsniveau van de client. Om na te gaan wat wél bij de client op de voorgrond was, bood hij ons echter een nogal beperkt repertoire van interventies aan. Zo leverde het weinig uitgewerkte idee van het focussen op de *highest energy* Al Pessa meestal wel, ons vaak geen aanknopingspunt op. Als de client plotseling het spreektempo versnelde, zat dáár de energie. Bij langzamer gaan spreken of stil vallen, kon dát juist weer het moment zijn dat je de kern van de zaak te pakken had.

Meesterlijk - en verwarrend - was hoe Al Pessa de hindernissen, valkuilen en persoonlijke beperkingen die de therapeut-cursist in deze *live* supervisies tegenkwam, aangreep om een structure met hem als client te beginnen. Dit zonder overgang of expliciete herziening van het

contract. Theorie, techniek, therapie, training, supervisie, groepsproces, beoordeling: het liep allemaal nogal door elkaar’.

Oefeningen versus structures

‘De opleiders deden op ons een appèl om buiten de trainingsdagen de PESSO-oefeningen uit ‘Movement in psychotherapy’ (1969) in de intervisiegroep te bestuderen en uit te proberen. Dit bracht ons wat we tijdens de trainingsdagen vaak misten: de gelegenheid tot een intellectueel discours. We bediscussieerden het nut van de PESSO-oefeningen, schilderden deze af als een relikwie uit het dansverleden van Al en Diane en kwamen er zelden toe met een oefening te experimenteren. Onze scepsis werd versterkt omdat Diane, ondanks haar overtuiging, het belang van de oefeningen niet op ons wist over te brengen. Haar moeilijk te volgen Californische Amerikaans speelde daarbij een rol alsook Al’s gewoonte om in te springen en haar met aanvullingen bij te staan, daarmee onbedoeld haar gezag als docent ondermijnend. We verloren onze interesse in de oefeningen en wilden alleen nog het imponerend therapeutische werk van de structures in de vingers krijgen (Perquin, 1991). Hoe de oefeningen konden bijdragen aan de training van de lichamelijke sensitiviteit van de cliënt *en* de therapeut, was ons niet duidelijk. Weinig gemotiveerd namen we de oefeningen met een nieuwe groep cliënten routinematig door. De structures die daarop volgden, bleven vaak oppervlakkig. Dat tussen het eerste en het tweede een verband bestond, ontging ons of wilden we niet weten.

Hoe belangrijk Diane’s bijdrage aan de ontwikkeling van de methode was, waaronder het begrip *direct emotion*, het werken met *negatieve accommodatie* en *ideale ouders* drong pas veel later tot een kleine kring van PESSO-therapeuten door. Het gebrek aan waardering dat Diane tijdens de opleidingsdagen had ervaren bleef echter knagen en deed haar in 1984 besluiten niet langer als trainer actief te zijn.

Al PESSO reisde nu alleen door de Verenigde Staten en Europa. De door hem geleide structures deden vanaf 1990 steeds meer een beroep op verbaliteit en imaginatie en waren minder lichamenlijk-interactief. Daarmee kwam de methode dicht bij de reguliere psychotherapie maar verder weg van de oorspronkelijke bron, de dans en de verbinding die Diane tussen dansexpressie en psychotherapie had weten te leggen.

Van catharsis naar ego-integratie

‘Ondanks Al Pessos streven om de cliënt zo veel mogelijk de leiding van het therapeutisch proces in handen te geven, stuitte hij erop dat deelnemers aan een workshop zich achteraf vaak maar weinig van hun structuren konden herinneren. Dat hij als therapeut regelmatig alle eer kreeg voor de indrukwekkende gebeurtenissen van een sessie streefde hem, maar was ook verontrustend. Kennelijk had de cliënt het gevoel zelf weinig aan het therapeutische proces te hebben bijgedragen. Aanvankelijk nam Al voor het gemak aan dat de heftig emotionele ervaring van de structuren in het lichaamsschema van de cliënt zou worden opgeslagen en onbewust zou doorwerken. Later stelde hij openhartig vast dat hij met zijn speculatieve en suggestieve interventies vaak voor slechts zestig procent ‘raak zat’. In de literatuur van onder andere de Ego Psychology (Blanck & Blanck, 1979) ging hij op zoek naar mogelijke theoretische verklaringen voor deze fenomenen van ‘vergeten’ en ‘regie delegeren’.

De Nederlands-Vlaamse supervisors in opleiding (1986-88) hoorden voor het eerst de term *ego-wrapping*. Al illustreerde dit door zijn linkerhand pantomimisch met het denkbeeldige crêpepapier van zijn rechterhand te omwikkelen: ‘like wrapping a gift with a piece of paper’. Tegenover de *Shape* komt een nauwkeurig passende tegenvorm, *Countershape*. De *Soul*, het ware zelf, dat zich bij het onbevangen kind als emotie, beweging en lichamelijk-psychische behoefte toont, moet worden ‘omhuld’ door nauwkeurig passende verbale en non-verbale interacties met andere mensen (Pesso, 1988). In deze veilige *holding* komen basale ego-functies tot ontwikkeling: het kind leert rekenen op consistente reacties van andere mensen, gaat vertrouwen op zijn lichamelijke behoeften en krijgt sturing over zijn motoriek. In een structuren kan het ware zelf worden *her*-ontdekt en zich alsnog ontvouwen in de symbolische interacties geboden door de rolfiguren: precies passend, juist gedoseerd en nauwkeurig getimed. Het ego van de volwassen cliënt kan de *Soul* alsnog verwelkomen (Sommeling, 1996b).

De verschuiving van emotionele catharsis naar ego-integratie was een belangrijke stap in het proces van professionalisering van de methode. Toch lukte het Hal Drooglever-Fortuyn, psychiater uit de tweede Pessopleidingsgroep, in het begin van de jaren negentig nog niet het geheim van de eerste fase van de structuren in een interview met Al Pessos te pakken te krijgen. Pessos wees op het belang van het korte-termijn-geheugen van de therapeut: ‘alles wat de cliënt in de eerste minuten toont

OPLEIDING IN DE PESSO-PSYCHOTHERAPIE:
EEN GESCHIEDENIS

of zegt, moet je aan het einde van de structure bijeen weten te brengen'. *Ego-wrapping* was in eerste aanleg toch weer een klus van de structure-leider.

Vervolgens introduceerde Al Pessó in de jaren negentig het gebruik van de *getuige* (Jongsma-Tieleman, 2001). Deze rolspeler reflecteert de affectieve bewustzijnstoestand van de cliënt tijdens de structure: de emotie en de context waarin het affect zich toont, wordt zo nauwkeurig mogelijk door de getuige benoemd. Innerlijke verboden en geboden worden door andere rolspelers in de vorm van *stemmen* buiten de cliënt verwoord. In voortdurend overleg met de cliënt wordt een *True Scene* opgebouwd: een buiten de cliënt geplaatste scène, die een nauwkeurige afspiegeling is van diens cognitief-emotionele bewustzijnstoestand in het hier en nu (Pessó 1990 en 2001). De cliënt wordt daardoor uitgenodigd zélf diens gefixeerde percepties en definities van de werkelijkheid aan onderzoek te onderwerpen. Anders gezegd: de *True Scene* stimuleert de ik-functies van de cliënt: de logica, het zelfreflexief en kritisch vermogen, de empathie voor het te kort gekomen kind én het besef dat diens behoeften destijds – en nog steeds – on vervuld, maar wel legitiem zijn. Op systematische wijze wordt verhelderd hoe huidige attitudes, verwachtingen en gedragingen samenhangen met gebeurtenissen uit de ontwikkelingsgeschiedenis. Hoe lang geleden ook opgedaan, deze eerste ervaringen met andere mensen oefenen nog steeds invloed uit op de interpretatie van huidige gebeurtenissen. Zij bepalen de posities die de cliënt ten opzichte van andere mensen inneemt, zijn houding tegenover de wereld, onder meer tot uiting komend in opvattingen, verboden, geboden, lichaamshouding, beweging en mimiek.

Van therapie naar opleiding

De huidige winst van de verfijning van de methode is dat de therapeut nu vanaf het begin van de structure nauwkeurig aansluit bij het bewustzijn van de cliënt in het heden, *Center of Truth*, en niet hoeft te speculeren of interpreteren. De therapeut biedt een *Possibility Sphere*, een therapeutische ruimte waarin de cliënt, ongehinderd door vooropgezette bedoelingen en verwachtingen, zijn huidige *inner state* kan verkennen. Allerlei functies en projecties die vroeger bij de therapeut 'bleven hangen' worden gedelegeerd naar de getuige, de stemmen en voorlopers van ideale rolfiguren, *fragments figures*. De innerlijke ervaringswereld van de cliënt met diens angsten, teleurstellingen, verlangens en mogelijkheden wordt in de eerste fase van de structure verhelderd en stapsgewijs on-

OPLEIDING IN DE PESSO-PSYCHOTHERAPIE: EEN GESCHIEDENIS

derzocht. Met dit alles is het op gang komen van de structure minder afhankelijk van het geheugen en de inventiviteit van de therapeut. De structure kan zich meer vanzelfsprekend ontvouwen, het te bewerken materiaal is op natuurlijke wijze met de actualiteit verbonden. Professional en klant onderzoeken in een helder gedefinieerde context wat bepalend en van belang is en mogelijk toe is aan 'revisie'.

Voor de opleiding was de winst van deze methodische ontwikkeling dat de stappen van een structure en de bijbehorende interventies nu in afzonderlijke elementen konden worden getraind. Samen met Al Pesso ontwikkelden de Nederlandse trainers vanaf 1992 een repertoire van oefeningen waarmee de opleidingen zich de verschillende technische stappen en fasen van het proces van een structure kunnen eigen maken. De therapeutische houding komt aan bod in *Possibility Sphere* oefeningen; de therapeut vergroot zijn verbale repertoire voor affecten en emoties, wordt getraind in het werken met de getuige en leert stemmen verwoorden en plaatsen in de *True Scene*. Er zijn oefeningen om de True Scene te leren verbinden met de *Historical Scene*, om meer gespist te zijn op onvervulde basisbehoeften en om voorlopers te leren definiëren van behoeftevervullende rolfiguren (*Fragment Figures*).

Specifieke thema's komen theoretisch en technisch in detail aan bod, zoals omnipotentieproblematiek en het werken met limitering (Perquin, 2000), de gevolgen van seksueel misbruik (Perquin & Pesso, 2000) *Soul Projection* (Sarolea, 2000a; Van Duijvenboden, 2000) en recent *Holes in roles* (Pesso, 2003) – het werken met de consequenties van het opgroeien bij ouders die door hun eigen geschiedenis onvoldoende tot ouderschap in staat waren. Meer generalistische trainingsmodules voor het proces van intake, biografie, indicatiestelling en behandelcontract, overdracht en tegenoverdracht en groepsprocessen in een Pesso-groep zijn recent in het curriculum opgenomen. Er is hernieuwde aandacht voor de bewuste doorwerking van de structure naar een nieuw perspectief en toepassing in het dagelijks leven (Van Haver, 1987; Sarolea, 2000b). Modificaties worden verkend en ontwikkeld, zoals voor groepen (aanstaande) ouders, gedetineerden, cliënten met een borderline persoonlijkheidsstoornis (De Boer, 1998) en de individuele therapeutische setting (Van Haver, 2000).

Methode of kunst?

'Didactisch gezien stond de opleiding in 1980 nog in de kinderschoenen. Deelnemers aan een van de eerste opleidingen zullen

OPLEIDING IN DE PESSO-PSYCHOTHERAPIE:
EEN GESCHIEDENIS

zich nog wel herinneren hoe Al, staande voor een flap-over met zijn rug naar de cursisten, geheel opging in de door hem ter plekke ontwikkelde concepten en schema's. Hij inspireerde, was visionair in de ontwikkeling van zijn gedachtegoed, maar vaak ook niet te volgen. Dus bestookten we als tovenaarsleerlingen de meester met kritische vragen en stimuleerden hem tot explicitering en verfijning van wat Tjeerd Jongasma cryptisch de praktijktheorie van de methode noemde'.

Pesso System Psychomotor was een spectaculaire, multi-methodische, multi-dimensionele werkwijze, welke recht deed aan de ingewikkeldheid van het menselijk bestaan in zijn individuele en evolutionaire wordings-geschiedenis. Als therapeutische methode zag het er vanzelfsprekend uit, qua techniek was het behoorlijk complex. Er lag een min of meer eigen filosofie aan ten grondslag, met wortels in de moderne dans, de humanistische psychologie en de psychoanalytische theorie, die op haar beurt ver ontwikkeld en vertakt was en leunde op een indrukwekkende hoeveelheid geschriften. Inzichten uit de gezinstherapie, de ontwikkelingspsychologie, de leertheorie, de chaos-theorie, de ethologie, de genetica en de neurowetenschappen (Perquin 2001) kwamen in de methode bijeen en in veelzijdige en zich steeds verder ontwikkelende theoretische uitgangspunten (Pesso, 1994).

Pesso-psychotherapie zou als lichaamsgebaseerde therapie moeten worden aangemerkt (Sommeling, 1995). Dat wil zeggen dat het lichaam niet gebruikt zou worden als middel of instrument 'to change the mind'. Lichaam en geest werden principieel als ondeelbare eenheid beschouwd. Dit impliceerde kennis en begrip van mimische expressie en anatomie: tot welke krachten zijn spiergroepen in staat, welke tegenkracht is vereist en wat betekent deze beweging voor de cliënt. Dat het lichamelijke zo'n belangrijke plaats innam, vroeg om een houding waarin gevoel voor intimiteit werd gecombineerd met een sobere, maar geen koele professionele distantie. De therapeut zou de expressie van emoties gelijke waarde moeten geven als cognitieve integratie. Symbolische gratificatie moest duidelijk onderscheiden kunnen worden van concrete behoeftebevrediging. De therapeut moest niet onwennig staan tegenover heftige emoties van de cliënt en intussen de eigen lichamelijke en emotionele reacties kunnen vertrouwen en afgrenzen. De therapeut moest ooit zelf in contact zijn geweest met eigen pijn, frustratie, wanhoop en vervreemding en in staat moeten zijn onopgeloste eigen thema's opzij te zetten, zonder deze te miskennen. Een professioneel en privé-leven waarin plezier, bevrediging, zin/betekenis en verbondenheid voldoende

OPLEIDING IN DE PESSO-PSYCHOTHERAPIE: EEN GESCHIEDENIS

aan bod kwamen en het vermogen daar een optimistische levenshouding aan te kunnen ontleen, leek ook nog een onmisbare eigenschap.

Vanwege de kracht van lichamelijke interventies moest de therapeut contractuele thema's nog explicieter benoemen dan in gesprekstherapie, waar algemene sociale regels de communicatie tussen therapeut en cliënt impliciet aansturen (Perquin, 1994). Het concept van 'individuele therapie in de groep' vroeg om geconcentreerde aandacht voor het individu zonder het groepsproces uit het oog te verliezen. Daarbij week de werkrelatie met de groep af van de meeste vormen van groepspsychotherapie, omdat de groepsleden beschikbaar zijn voor die éne cliënt die centraal staat. Pesso zelf wisselde een uiterst sensitief volgen van de cliënt af met momenten van duidelijk leiderschap. Kortom: Pesso-psychotherapie leek meer een bijzondere kunst voor getalenteerde liefhebbers dan een overdraagbare methode voor ijverige professionals.

Van imitatie naar training

'In de derde opleidingsgroep werd een aantal kinderziektes overwonnen. Geleidelijk ontstond een overzichtelijk curriculum, het opleidingsklimaat werd toleranter, er mochten fouten worden gemaakt. Al Pesso en de Nederlandse supervisors Han Sarolea en Tjeerd Jongtsma durfden de cursisten meer 'hands off' te laten werken. Na een fase waarin zij weinig vertrouwen in ons leken te hebben en supervisie vooral kritiek was op wat de supervisor op video liet zien, vonden de supervisors een beter evenwicht tussen commentaar en bemoediging. Er ontstond meer ruimte voor het ontwikkelen van een eigen stijl als Pesso-therapeut. Dit alles vormde een vruchtbare voedingsbodem voor een meer professionele organisatie van de opleiding'.

Van belang was dat naast Han Sarolea en Tjeerd Jongtsma, Liesbeth de Boer en Lowijs Perquin vanaf 1988 hun kennis en ervaring als supervisors en vanaf 1991 als opleiders aan volgende generaties opleidingen konden gaan doorgeven. Deze vier opleiders hielpen met de vertaalslag naar het Nederlands, sloegen een brug naar de erkende psychotherapeutische richtingen, schreven artikelen en richtlijnen en ontwikkelden een trainingssystematiek.

In de loop der jaren verschoof de didactische aanpak van theoretisch en imiterend leren naar een technisch, praktijkgericht trainen (Somme-ling, 1993). Vergelijkbaar met de opleiding tot verloskundige bestudeert de huidige cursist de instructie op schrift, kijkt naar de demonstratie van een senior, oefent met collegae, wordt onder supervisie getraind,

OPLEIDING IN DE PESSO-PSYCHOTHERAPIE: EEN GESCHIEDENIS

past toe in de praktijk, krijgt supervisie en wordt geëvalueerd. Hieronder worden deze didactische stappen aan de hand van een voorbeeld, het leren begeleiden van de ideale ouder oefening, toegelicht.

1. Van de geschreven instructie van de ideale ouder oefening uit de syllabus maakt de cursist een levendige voorstelling ter voorbereiding op de trainingdagen.
2. Tijdens de cursus demonstreert een opleider de oefening terwijl de deelnemers deze in de positie van cliënt of accommodator meemaken.
3. In de periode tussen twee trainingsmodulen experimenteren de deelnemers met de oefeningen in de intervisiegroep. De medecursisten geven feedback op inhoud en stijl van begeleiden.
4. In de trainingdagen volgt 'live' supervisie.
5. Na dit 'droogzwemmen' – in verloskundige termen 'oefenen op fantoom' – wordt samen met een collega een cliëntengroep opgezet.
6. Op het videomateriaal van dit therapeutische werk krijgen de deelnemers in de supervisiegroep feedback van één van de trainers en medecursisten.

Van certificatie naar evaluatieproces

'De certificatieprocedure aan de hand van een complete structure op videotape, door drie trainers beoordeeld, was in de Verenigde Staten als eindtoets ontstaan in de tijd dat van een opleidingscurriculum nog geen sprake was. De therapeut beoordeelde zelf of hij of zij na een substantieel aantal workshops aan dit 'afrijden' toe was. Voor de Nederlanders betekende dit het uittypen van een schriftelijk verbatim verslag van een structure op video ten behoeve van de certificatieprocedure tijdens de negende en laatste trainingsweek. De drempel was hoog, niet alleen door het produceren van vijftien tot twintig kantjes tekst in het Engels. Van de twaalf deelnemers van de tweede opleidingsgroep haalden slechts drie opleidingen in die week de eindstreep; na herkansing was enige jaren later de helft van de deelnemers gecertificeerd. Tot begin '90 betekende certificatie de toekenning van het lidmaatschap van de Vereniging voor PESSO-psychotherapie. Gedurende vele jaren liet 70% van de leden certificatie voor wat het was en bleef als aspirant-lid in het 'voorportaal' van de vereniging, want volgens de statuten kon een aspirant-lid niet in het bestuur of de opleidings-commissie zitting nemen. Ondanks vele bezwaren van teleurgestelde cursisten hielden Al en Diane vast aan certificatie als het instrument voor kwaliteitsbewaking. In een serie vergaderingen op initiatief van het bestuur van de vereniging bleek geleidelijk dat het Al en Diane vooral te doen was om de kwaliteit en betrouwbaarheid van toekomstige opleiders: leertherapeuten, super-

OPLEIDING IN DE PESSO-PSYCHOTHERAPIE: EEN GESCHIEDENIS

visoren en trainers. Uiteindelijk konden zij instemmen met een proces van drie stappen voor het afstuderen van de PESSO-therapeut: een evaluatie aan het eind van het eerste en aan het einde van het derde jaar van de opleiding en een eindgesprek in een latere fase.

De huidige procedure ziet er in detail als volgt uit. Tijdens de dertiende en veertiende opleidingsdag van de cursus 'Lichamelijke aspecten van psychotherapie volgens PESSO' van het RINO Noord-Holland wordt iedere deelnemer door de trainers aan de hand van videomateriaal van een oefeningengroep voor cliënten geëvalueerd (Perquin, 2003). Aan de hand van een checklist met criteria om het leiden van een PESSO-oefening te evalueren, krijgt de cursist feedback over therapeutische attitude, het geven van de inleiding en de instructie, de technische leiding en het nabespreken van de oefening. De vorderingen over het jaar worden mede in deze evaluatie betrokken. De éénjarige cursus van het RINO geldt als het eerste jaar van de volledige PESSO-opleiding. Bij een positieve evaluatie volgt toegang tot de vervolgopleiding: het tweede en derde jaar met theoretisch-technisch training, leertherapie en supervisie.

Als tweede stap in de evaluatieprocedure volgt de afsluiting aan het einde van het derde opleidingsjaar. Onderdelen van een structure worden op video aan de groep en de opleiders getoond. De cursist selecteert een fragment van het begin van de structure (*True Scene*, interventies met een getuige en stemmen) een stuk uit het midden (*Historical scene*) en uit het laatste deel (*Antidote*). Met verbindende teksten tussen de verschillende fragmenten ontstaat een totaalindruk. De opleiders en de medecursisten maken gebruik van de 'Evaluation Criteria for PBSP structures'.

Als derde stap, na het completeren van de vereiste 35 supervisie-uren, geeft het eindgesprek toegang tot het lidmaatschap van de Vereniging voor PESSO-psychotherapie. Voor twee Nederlandse opleiders en belangstellende collegae refereert de kandidaat in het vierde tot zesde jaar na de start van de opleiding het therapeutisch proces van een cliënt over een periode van minstens een jaar, aan de hand van video-fragmenten van structures en een mondelinge toelichting.

Opleiding en literatuur

Het PESSO-Bulletin, later Tijdschrift voor PESSO-psychotherapie, gedurende zestien jaar onder hoofdredactionele bezieling van Wim-Jan Trügg, opgevolgd door Theo van Duijvenboden, werd een belangrijk platform voor de verdere ontwikkeling en consolidering van methode

OPLEIDING IN DE PESSO-PSYCHOTHERAPIE: EEN GESCHIEDENIS

en opleiding. Door kennis en ervaring in de eigen taal vast te leggen en uit te wisselen, vond verdieping plaats.

Aangrenzende onderwerpen kwamen aan bod, zoals overdracht en tegenoverdracht (o.a. Jongasma, 1996), indicatiestelling (o.a. Bakker, 1998) de intakeprocedure (Themanummer, 1998) groepsdynamiek (o.a. Bakker, 1996) en overeenkomsten en verschillen met andere therapiemethoden (o.a. Vermeer, 2000; Cuppen, 2003). Al Pesso's nieuwste ontwikkelingen werden verspreid (o.a. Pesso, 1990 en 2001); klassieke thema's werden voor opleiding en nascholing didactisch uitgewerkt (o.a. Perquin, 2000a,b).

Ook de internationale conferenties in Amsterdam (1992), Atlanta (1994), Basel (1994) en Oslo (1998) en het congres 'Verwijzen naar het lichaam' in Amsterdam (2000) droegen bij aan het ontwikkelen en vastleggen van het gedachtegoed. Van elk congres verscheen een bundel met artikelen waarvan een aantal in het Tijdschrift voor Pesso-psychotherapie verscheen (o.a. Themanummer 2000).

Sinds 1997 is het boek 'Aan den lijve' van Mariëtta van Attekum niet alleen voor (potentiële) cliënten maar ook voor Pesso-therapeuten in opleiding een belangrijke informatiebron.

Naar een professionele organisatie

Aanvankelijk verenigde Al Pesso vele functies in één persoon: trainer, supervisor, therapeut, organisator, zakenman en beoordelaar. Het viel hem en de opleidingen niet gemakkelijk om de (tegen)overdrachtsgevoelens, inherent aan een dergelijke cumulatie van rollen, uit elkaar te houden. Met de komst van de eerste supervisoren, later opleiders, werd functiedifferentiatie mogelijk. Vanaf 1992 kreeg Al, na een intensieve discussie over een gelijkwaardiger verdeling van opleidingsdagen over de verschillende trainers, in Nederland geleidelijk de rol van senior-trainer, inspirator en vernieuwer.

De overgang naar de tweede en vervolgens derde generatie opleiders verliep niet vanzelfsprekend. Door Al Pesso zelf, pionier, oprichter, naamhouder en vernieuwer van de methode te worden opgeleid heeft natuurlijk een meerwaarde. 'Ik ben nog door Al Pesso zelf getraind'. Maar ik wist ook uit mijn eigen opleidingstijd hoe moeilijk het is om je met de grondlegger van een methode te identificeren. "Je kunt je niet met de expert vergelijken, wees blij als je dertig procent haalt van wat hij kan. Probeer niet in vier jaar te leren waar hij tientallen jaren fulltime aan heeft gewerkt; in zijn ogen zal je altijd een leerling blijven". Een

OPLEIDING IN DE PESSO-PSYCHOTHERAPIE:
EEN GESCHIEDENIS

ontmoedigende *voice of negative prediction*. Het lag meer voor de hand jezelf te spiegelen aan Han Sarolea en Tjeerd Jongtsma, geen grondleggers van de methode, in het bezit van een gezonde dosis scepsis ten aanzien van sommige wel erg artistieke benaderingen van Al, gemotiveerd voor het opzetten van een gedegen curriculum en bovendien inspirerende docenten van algemene psychotherapeutische uitgangspunten. In hun eigen opleiding van 1977 tot 1979 hadden zij te maken gehad met vergelijkbare moeilijkheden als wij in 1980-1982. Zij konden ons helpen een en ander wat te relativieren door het in een historisch perspectief te plaatsen’.

Grondleggers van een nieuwe methode stellen nogal eens hoge eisen aan de prestaties van hun leerlingen. Toch zijn zij vaak niet in staat als goede leermeesters de voorwaarden te scheppen waarin niet alleen de meest ijverige en getalenteerde studenten zich de kunst eigen kunnen maken. Zo moet je als docent voldoende van jezelf overtuigd zijn om te verwachten dat opleidelingen eigenhandig geschreven artikelen bestuderen en zelfontwikkelde oefeningen toepassen (Pesso, 1992). Een belangrijker rol speelt echter de reserve om daadwerkelijk uit handen te geven wat nog steeds je geesteskind is. Dat vraagt om een zekere voortijdige onthechting, welke moeilijk is op te brengen als je ervan overtuigd bent dat het kind nog niet op eigen benen kan staan.

Dit alles neemt niet weg dat Al Pesso de didactische en organisatorische aspecten van de opleiding in Nederland steeds meer heeft overgedragen aan Tjeerd Jongtsma, Lowijs Perquin, Liesbeth de Boer, Iman Baardman en de Nederlandse supervisors en leertherapeuten. De 20 dagdelen leertherapie en de 35 uren individuele supervisie worden vanaf de zesde opleiding gescheiden van de opleidingsdagen aangeboden. In de leertherapie kunnen persoonlijke kwesties buiten de trainingdagen worden uitgewerkt. De ongerustheid van cursisten dat het delen van privacygevoelige zaken een negatief effect zou kunnen hebben op de beoordeling door de trainers, is hiermee grotendeels weggenomen. Waar je als therapeut in de structure-groep met je eigen cliënten technisch of in de tegenoverdracht tegenaan loopt, kan worden meegenomen naar de zelfstandige opgezette supervisie. Psychiater Fons Tholen, begin negentig voorzitter van het bestuur van de Vereniging voor Pesso-psychotherapie legde samen met de Nederlandse opleiders de nieuwe afspraken over opleiding en curriculum in volledig herziene statuten en een gedetailleerd opleidingsreglement vast. Als kenmerk van een transparante professionele organisatie wordt de kwaliteit intern be-

OPLEIDING IN DE PESSO-PSYCHOTHERAPIE:
EEN GESCHIEDENIS

waakt: de opleiding door opleidingscommissie en bestuur, het therapeutische handelen door de klachtencommissie en de commissie van beroep.

Na een stabiel aantal van 12 tot 14 deelnemers voor de eerste vier opleidingsgroepen telde de vijfde opleidingsgroep slechts zeven leden (1989-1992). Dat was het moment om aansluiting te zoeken bij een professioneel opleidingsinstituut.

‘Vanaf 1983 was ik als docent aan het RINO Noord-Holland verbonden voor de vierjarige postdoctorale psychotherapie-opleiding. De directeur van het RINO meende dat de tijd rijp was om een vorm van lichaamsgeoriënteerde psychotherapie een meer officiële plaats te geven (Trügg, 1999). Psychotherapeuten zouden in de opleiding ‘Lichaamsgeoriënteerde psychotherapie volgens Pesso’ hun inzicht en sensitiviteit voor non-verbale aspecten van de communicatie in een psychotherapie kunnen vergroten. De samenwerking met het RINO, dat van overheidswege de taak had om de nascholing en postdoctorale opleidingen in de Geestelijke Gezondheidszorg te verzorgen, zou bijdragen aan de professionele en publieke erkenning van de Pesso-psychotherapie. Door de Pesso-opleiding als psychotherapeutische specialisatie te afficheren, bood het RINO de Pesso-opleiding weliswaar geen geregistreerde maar wel een eervolle plaats naast de hoofdstromingen, psychoanalytische, gedrags-, cliëntgerichte en systeemgerichte psychotherapie. Een Comité van Aanbeveling bestaande uit gezaghebbende vertegenwoordigers uit de geestelijke gezondheidszorg, zoals Willem van Tilburg, David de Levita en Berthold Gersons, hoogleraren psychiatrie en Walter Everaerd, hoogleraar psychologie droegen bij aan de erkenning door de buitenwereld. Ook de logistieke ondersteuning door het secretariaat met de ruimtelijke voorzieningen aan het Leidseplein in Amsterdam waren een pre om het eerste jaar van de opleiding bij het RINO onder te brengen. De halfjaarlijkse aankondiging in het RINO-programmaboekje dat naar meer dan tienduizend medewerkers en instellingen in de GGZ wordt verzonden, zorgt voor een brede verspreiding. Ook het tweedaagse congres in de Vrije Universiteit in 1988, zorgde met 700 deelnemers voor een grotere naamsbekendheid alsook de jaarlijkse workshops en avondsymposia voor professionals. Deze stappen leidden al snel tot resultaat. Na de aansluiting bij het RINO in 1992 volgden voor de zesde opleidingsgroep 37 inschrijvingen. Het merendeel was als psychotherapeut geregistreerd. De zesde en de zevende opleidingsgroep konden worden gevormd’.

OPLEIDING IN DE PESSO-PSYCHOTHERAPIE: EEN GESCHIEDENIS

Met de start van de zesde opleidingsgroep in 1993 kregen de voorbereidende PESSO-oefeningen opnieuw een duidelijke plaats in de opleiding. Therapeuten in opleiding én hun toekomstige cliënten zouden explicieter op de PESSO-psychotherapiemethode worden voorbereid door training in gevoeligheid voor lichamelijke signalen en bewustmaking van de betekenis van lichamelijke aanraking en plaats in de ruimte. Ook werd duidelijk hoe onmisbaar het oefenen van het accommoderen was. Bovendien werd de groepscohesie door de oefeningen versterkt (Perquin, 1991). Het voorbereiden van cliënten in PESSO-oefeningengroepen kon 'schijnstructures' doen voorkomen: sessies met alles erop en eraan, maar als het ware aan de buitenkant 'er tegenaan geplakt', geconstrueerd door de therapeut maar niet aansluitend bij het proces van de cliënt.

Een tweede motief om de oefeningen opnieuw een duidelijke plaats te geven, was de wens een scheiding aan te brengen tussen het eerste deel van de opleiding en de vervolgopleiding. Als de huidige cursist zich tot het RINO-basisjaar wil beperken, of door de opleiders onvoldoende gekwalificeerd of geschikt wordt gevonden voor het leren begeleiden van de veel complexere structures, is de éénjarige cursus een duidelijk afgerond geheel. Na afloop is de therapeut in staat zelfstandig de PESSO-oefeningen in een cliëntengroep toe te passen. De oefeningen zijn als instructiemateriaal in het Nederlands uitgegeven (Perquin, Van Dijk & Van Duijvenboden, 1998) en nemen nu een centrale plaats in in de éénjarige RINO-cursus, het eerste jaar van de PESSO-opleiding.

Opleiding tot supervisor en trainer

Han Sarolea en Tjeerd Jongsma waren als participierend-observatoren bij de tweede en derde opleiding door Al PESSO eerst tot supervisor en daarna tot trainer opgeleid. Via de eerste expliciete supervisoropleiding (1986-88) volgden Liesbeth de Boer, Willy van Haver, Mieke Bakker, Els van Bodegom en Lowijs Perquin.

'Al PESSO begon deze supervisoropleiding met de opmerking dat hij eigenlijk niet wist hoe supervisor op te leiden: 'The best I have to offer is helping you to become Super-PESSO-therapists'. Deze uitspraak prikkelde ons om samen met hem een systematiek te ontwikkelen waarin wij wél specifiek met supervisie van structures aan de slag gingen met een vrijwilliger-client, een therapeut, een supervisor-in-spe en een van de trainers. Na de live-supervisie gaf als eerste de cliënt de therapeut commentaar. Dan volgde feedback van de therapeut op de supervisor.

OPLEIDING IN DE PESSO-PSYCHOTHERAPIE: EEN GESCHIEDENIS

De trainer, Al, Han of Tjeerd benoemde vervolgens wat de supervisor hiervan kon leren. Een bespreking van alle parallelprocessen van overdracht en tegenoverdracht tussen de drie betrokkenen vormden de leerzame afsluiting. Dit alles vond plaats binnen een setting van slechts vijf supervisoren-in-opleiding. We leerden intensief en snel van deze vele perspectieven. Bij gebrek aan rolspelers verkenden we bovendien mogelijkheden om met voorwerpen te werken. We ontwikkelden een intervisiemodel waarin we ook zonder trainers veel van elkaar konden opsteken (Perquin, 1996). Voor de huidige, Europese supervisoren-opleiding die met zeven Nederlandse deelnemers in 2004 zal worden afgerond, zijn een internationaal curriculum en criteria voor certificatie beschikbaar (Perquin, Van Haver & Pessa, 1998). Om PBSP-trainer te worden kan een gecertificeerde supervisor een individueel traject volgen onder directe begeleiding van de senior trainers.

Dit proces van 'education permanente' vindt ook zijn weerslag in de bijscholing voor de leden van de vereniging gegeven door Al Pessa, de Nederlandse opleiders en senior-Pessa-therapeuten. Onder meer kwamen aan bod: seksueel misbruik, borderline problematiek, *Soul Projection*, onnipotentie en limitering, het verfijnen van lichaamsgerichte interventies, intake en indicatiestelling, groepsdynamiek, de fasen van een structure en recent het onderwerp 'Holes in Roles'.

Toekomst

Een beschouwing over de toekomst vraagt om een zelfstandig artikel. Ter afsluiting van het hier gegeven historische overzicht, niet meer dan een paar opmerkingen.

De eerste stappen op weg naar wetenschappelijke evaluatie van de Pessa-psychotherapiemethode zijn gezet. Iman Baardman en Gerrit de Bruine (1998) presenteerden in de PBSP conferentie in Oslo een satisfactieonderzoek onder 150 cliënten. Vooral de algemene tevredenheid, de positieve beleving van het eigen ouderschap en de ervaren effectiviteit van de eigen structures kwamen positief uit de verf. In Duitsland wordt dit onderzoek in 2004 gerepliceerd terwijl in Noorwegen onderzoek is gedaan naar de effecten van deelname aan een Pessa-therapie-groep (zie verderop in dit nummer). In Praag loopt in samenwerking met de neurowetenschapper Professor Jiri Horacek een studie naar het korte termijn effect van een structure op de hersenactiviteit aan de hand van beeldvormende technieken. Ook in ons land heeft de Project-

OPLEIDING IN DE PESSO-PSYCHOTHERAPIE:
EEN GESCHIEDENIS

groep Onderzoek, bestaande uit Willem de Haas, Theo van Duijvenboden en Iman Baardman, weer onderzoek op de rails gezet.

Intussen staat het voortbestaan van de psychotherapie in Nederland onder druk. De huidige conjunctuur biedt nog maar weinig ruimte aan de langdurende psychotherapie. De overheid heeft het maximale aantal te vergoeden zittingen fors gereduceerd. ‘Kortdurend’ en ‘evidence based’ zitten op de voorste rij. Dat cliënten gedurende twee tot drie jaar een wekelijkse PESSO-groep nodig hebben om van hun klachten af te komen, hun problemen aan te pakken en verbetering te verkrijgen in de kwaliteit van hun bestaan, zal meer dan ooit met argumenten moeten worden onderbouwd.

De Vereniging voor PESSO-psychotherapie zal flexibel moeten inspelen op maatschappelijke veranderingen, zoals het toekomstig verdwijnen van het beroep psychotherapeut. Het opzetten van PESSO-groepen voor bepaalde doelgroepen biedt mogelijkheden, zoals aanstaande ouders en leerkrachten en modules voor specifieke diagnostische groepen: cliënten met een posttraumatische stress stoornis of een somatisatiestoornis en patiënten in het forensische circuit.

“In het ontwikkelen van een therapie waarin lichaam en geest samengaan in één methode zijn Albert PESSO en zijn vrouw Diane Boyden-Pesso pioniers te noemen. Het is opmerkelijk hoe het hun gelukt is om in een proces van 35 jaar hun charismatisch meesterschap te temperen met een dosis gezond kritisch vermogen, waar menig formeel geschoold wetenschapper afgunstig op mag zijn. Mede daardoor hebben zij samen met andere opleiders hun werkwijze overdraagbaar weten te maken in georganiseerde trainingen aan psychotherapeuten zowel in de Verenigde Staten als in Europa en ontvangt hun werk in brede kring erkenning en waardering”. (Uit: Ten Geleide bij ‘Aan den lijve’). Het is moeilijk te voorspellen hoe deze bondige samenvatting van de PESSO-geschiedenis tot nu toe, over 25 jaar gelezen zal worden. Voor een deel zal dat afhangen van politieke en economische factoren maar vooral van het antwoord – ideologisch en strategisch – dat de Vereniging voor PESSO-psychotherapie en haar leden daarop zullen vinden.

Met dank aan Monique Cuppen en Iman Baardman voor het kritisch meelesen.

OPLEIDING IN DE PESSO-PSYCHOTHERAPIE:
EEN GESCHIEDENIS

Literatuur

- Attekum, M van (1997). *Aan den Lijve. Lichaamsgerichte psychotherapie volgens Pesso*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Baardman, I & Bruine, G de (1998). Research-design PBSP international. *Proceedings of the Fourth International Conference for PBSP therapy, Oslo*.
- Bakker, M (1996). Groepsdynamische groepsprocessen in een Pesso-psychotherapie-groep. *Tijdschrift voor Pesso-psychotherapie*, 12 (2).
- Bakker, M (1998). Het proces van intake en indicatiestelling. *Tijdschrift voor Pesso-psychotherapie*, 14 (1).
- Boer, E de (1998). Pesso-psychotherapie bij Borderline-persoonlijkhedenproblematiek. *Tijdschrift voor Pesso-psychotherapie*, 14 (2).
- Boyden-Pesso, D (1995). History and Plans. In: Perquin, L. (Ed). *Proceedings of the First International Pesso Boyden System Psychomotor Trainers and Supervisors Conference*.
- Blanck, G & R (1979). *Ego Psychology*. Columbia University Press
- Cuppen, M (2003). Familieopstellingen. Een verslag van een workshop familieopstellingen volgens Hellinger op 24 oktober 2002. *Tijdschrift voor Pesso-psychotherapie*, 19 (1).
- Duijvenboden, Th van (2000). Soulprojection en Projectieve Identificatie. *Tijdschrift voor Pesso-psychotherapie*, 16 (2).
- Haver, W Van (1987). Structures en alledaagse werkelijkheid. Over transfer en proces. *Tijdschrift voor Pesso-psychotherapie*, 3 (3).
- Haver, W Van (2000). Het gebruik van de Pesso-psychotherapiemethode in individuele therapie. *Tijdschrift voor Pesso-psychotherapie*, 16 (1).
- Howe, LP (1991). Origins and History of Pesso System/Psychomotor Therapy. In Pesso, A & Crandell, JS (Eds.) *Moving psychotherapy. Theory and application of Pesso system/ Psychomotor therapy*. Cambridge: Brookline Books.
- Jongsma, T (1996). Enkele overwegingen betreffende overdracht en tegenoverdracht. *Tijdschrift voor Pesso-psychotherapie*, 12 (2).
- Jongsma-Tieleman, N (2001). De functie van de getuige. *Tijds. voor Pesso-psychotherapie*, 17 (1).
- Perquin, L (1991). Structured exercises as therapeutic tools in Pesso-psychotherapy. In Pesso, A & Crandell, JS (Eds.) *Moving psychotherapy. Theory and application of Pesso system/ Psychomotor*. Cambridge: Brookline Books.
- Perquin, L (1994). A new training model in Pesso-Boyden System Psychomotor therapy. *Proceedings of the Second International Conference on PBSP-therapy. Atlanta, Georgia*.

OPLEIDING IN DE PESSO-PSYCHOTHERAPIE:
EEN GESCHIEDENIS

- Perquin, L (1996). How to improve your intervision skills in PBSP. *Proceedings of the Third International Conference on PBSP-therapy*. Basel.
- Perquin, L, Van Haver, W & Pessa, A (1998). *Curriculum PBSP-Supervisors training*.
- Perquin, L, Jongsma, T & Attekum, M van (1998). Punten van houvast bij het schrijven van een levensgeschiedenis. *Tijdschrift voor Pessa-psychotherapie*, 14 (1).
- Perquin, L (2000a). Omnipotentie en Limitering in Pessa-psychotherapie. *Tijdschrift voor Pessa-psychotherapie, Congresuitgave 2000*. 16 (3) Tevens: 'Omnipotence and limits in PBSP'. *Proceedings of the Second International Conference on PBSP (1994)*. Atlanta, Georgia.
- Perquin, L & Pessa, A (2000b). Pessa-psychotherapie bij de behandeling van de gevolgen van seksueel misbruik. *Tijdschrift voor Pessa-psychotherapie, Congresuitgave 2000*, 16 (3).
- Perquin, L (2001). De Pessa-psychotherapie en de neurowetenschappen. *Tijdschrift voor Pessa-psychotherapie*, 17 (2).
- Perquin, L (2003). Brochure Lichamelijke aspecten van psychotherapie volgens Pessa. *RINO Noord-Holland*, Amsterdam.
- Perquin, L (2003). Brochure Vervolg-opleiding Pessa-psychotherapie 2003-2005. *Opleiding Pessa-psychotherapie*, Amsterdam.
- Pessa, A (1969) / Albert Pessa en Diana Boyden Pessa (1989). *Movement in psychotherapy. Psychomotor technique and training*. New York: New York University Press/Atlanta: Telles Institute.
- Pessa, A (1973). *Experience in action. A psychomotor psychology*. New York: New York University Press.
- Pessa, A & Perquin, L (1986/1996). On contract and motivation in Pessa Boyden System Psychomotor. *Tijdschrift voor Pessa-psychotherapie*, 12 (2).
- Pessa, A, Boyden-Pessa, D, Sarolea, H & Jongsma, T (1987). *Evaluation criteria for leading PBSP structures*. Franklin, NH: PS press.
- Pessa, A (1988). Ego development and the body. *Bewegen en Hulpverlening*, 5 (4).
- Pessa, A (1990). Centre of Truth, True Scene and Pilot in PSP. *Tijdschrift voor Pessa-psychotherapie*, 6 (2).
- Pessa, A (1992). *Persoonlijke mededeling*.
- Pessa, A (1994). *Introduction to Pessa Boyden system psychomotor*. Text and graphics by Albert Pessa. Franklin, NH: PS Press.

Changes after PBSP group therapy

*Changes in symptoms, interpersonal problems and
self-concepts after participation in
Pesso Boyden System Psychomotor group therapy*

PATRICK A. VOGEL
ODD HARALD RØKENES

Summary

This is a non-experimental study of the effectiveness of a form of group therapy, Pesso Boyden System Psychomotor (PBSP). Twenty-eight outpatients were assessed on questionnaires prior to their participation in five different PBSP groups, and at fixed intervals during the semi-open groups. Significant reductions on standardized measures of psychiatric symptoms and interpersonal problems were found, as well as improvements in self-concepts. The size and clinical significance of these results were comparable to those obtained by other types of therapy.

It has been said that there are hundreds of forms of psychotherapy available for the treatment of disturbing psychological symptoms, dysfunctional interpersonal patterns of behavior, and distorted perceptions of the self and other. It is difficult for therapists or patients to judge the relative effectiveness of these different treatment methods. Personal affinities for certain theories or the recommendation of colleagues or friends is often the guide used for selecting a given treat-

Patrick A. Vogel, Norwegian University of Science & Technology (NTNU).
Odd Harald Røkenes, Sør-Trøndelag University College, Trondheim, Norway.
May 16 2003

Correspondence should be addressed to Patrick A. Vogel, NTNU – Lade, 7491 Trondheim, Norway, Tel. +47 73 55 04 25, telefax +47 73 52 21 28, email: patrickv@svt.ntnu.no

ment. Today there seems to be an increasing demand that therapies demonstrate that they do produce the types of changes that are deemed desirable by patients and by other interested parties like third-party reimbursors of treatment costs.

Since the early criticisms of the field of psychotherapy research (Eysenck, 1952), there has been a great increase in the amount and sophistication of psychotherapy research that has been conducted. Several types of therapy have been shown to be efficacious in the treatment of specific problems, and are considered to be evidence-based (Barlow & Hofmann, 1997; DeRubeis & Crits-Christoph, 1998). These therapies have been primarily short-term individual therapies. These efforts have contributed useful knowledge to the field about which psychological treatments have proved efficacious in the treatment of depression, obsessive-compulsive disorder, panic, and eating disorders, among others.

Some criticize this approach on philosophical grounds that exclude human problems from the scope of natural science methods of inquiry (Rønnestad, 2000; Strupp, 1982). Others from a psychodynamic persuasion have criticized the diagnostic systems (DSM-IV, ICD-10) that serve as a crucial basis for the evidence supported therapies (Jacobson & Cooper, 1993). More pragmatic criticisms have come from clinicians that have not felt that the stringent methodology of treatment efficacy trials is applicable to their clinical reality (Persons, 1991).

The lack of studies on therapies of a long-term nature leads to their being underrepresented in lists of evidence supported treatments. The statistical complexity of performing rigorous randomized clinical trials (RCT) on these types of therapies is a significant obstacle preventing more of these therapies from being assessed according to the criteria for an evidence supported treatment (Seligman, 1995). In addition, the high degree of control in RCT's makes them less generalizable to treatment as actually performed in the field. Seligman proposes the use of effectiveness trials as an alternative methodology to make the study of long-term therapies more feasible.

Another form of therapy notably lacking from the lists of evidence supported treatments are many forms of group therapy that are of a long-term nature. Most group treatment studies are about short-term cognitive behavioral interventions. One recent survey of the treatment literature found only six studies dealing with long-term group psychotherapy (Lorentzen, 2000). Lorentzen employed an effectiveness me-

thodology to study the effects of long-term group psychoanalytic group therapy (Lorentzen, Bøgwald, & Høglend, 2002).

Lorentzen and his colleagues studied 67 outpatients participating in an average of 32.5 months of group psychoanalytic therapy. Only 2 patients terminated treatment with less than a minimum of 6 months of weekly therapy sessions. Participants produced very large reductions in symptomatic distress and interpersonal problems. The effect sizes averaged 1.4 across three outcome measures (two self-reports and one independent interview rating). The lack of control group inflates these effect sizes, but they were very comparable to those found in other studies with higher dropout rates and effect sizes of around 0.7 on similar outcome measures (Budman, Demby, Soldz, & Merry, 1996; Piper, Debbane, Bienvenu, & Garant, 1984).

Psychic trauma, often in relation to negative experiences with important attachment figures, seems to play an important role in the development of many types of psychological disorders (Weisaeth, 1998). One form of group therapy, Pesso Boyden System Psychomotor (PBSP), has been developed that utilizes empathic observations of body language to facilitate expression of these previously unresolved conflicts and emotional scars usually in connection with early attachment-related experiences (Pesso, 1969, 1997; Pesso & Crandell, 1991). Some group exercises are used to increase sensitivity to body cues. Carefully controlled psychodrama "scenes" are constructed at the client's direction and pace. According to PBSP theory the client is a conscious collaborator in finding "new solutions" that are meaningful and satisfying emotionally as well as cognitively. This gives the client a "new map" for behavioral pattern changes that can result in lower levels of symptoms, more satisfying relationships, and improvements in self-concepts.

Although widely practiced in several countries, PBSP has been subjected to little research. A few studies have showed that it produces improved self-concept, and a decreased need for social desirability (Foulds & Hannigan, 1974, 1976).

In the present study, it was hypothesized that completers of PBSP group therapy would show significant improvements in their levels of psychiatric symptoms, interpersonal problems, and in important aspects of their self-concepts on standardized self-report measures.

Method

CHANGES AFTER PBSP GROUP THERAPY

Subjects were recruited from PBSP group therapy patients in psychiatric outpatient clinics or in private practice settings. Thirty-four group participants in 5 different semi-open groups completed self-report questionnaires prior to their participation. Therapists also completed a questionnaire about each group member prior to the inclusion of the new member. Groups planned to meet for one year. After one-year it would be decided if participants wished to continue in a new group. Twenty-eight subjects (82%) completed at least one-half year of group therapy (mean = 9.1 months, SD = 5.7, range = 3 – 18 months) and completed the questionnaires again when leaving the group. Participation in the study was voluntary and patients were promised full anonymity.

Treatment procedure

Forty-three individuals were offered treatment. Four individuals refused treatment and did not attend any sessions. Five individuals refused to participate in the study, but participated in the groups. All group members were interviewed by their therapist prior to acceptance in the group. As these were patients in routine clinical settings, all had a ICD-10 psychiatric diagnosis. The most common principal diagnosis was depression (n= 17, 50%), followed by personality disorders (n=6, 18%), anxiety disorders (n=5, 15%), while four patients (12%) had no symptom or personality diagnosis. There was missing data as to diagnosis for two patients (5%). Most sought group therapy to work on recurring symptoms and problems with work or relationships. Patients with psychoses, active substance abuse problems, suicidality, or impulse control problems that could interfere severely with regular participation in the group meetings, were excluded. Patients had to commit to attending group sessions for at least one-half year. Group sessions varied from two to four hours in length and were held weekly or bi-weekly. A plan allotted group time to two or three individuals during each session.

Therapists

Four male therapists led the groups. One group had two of the therapists as co-therapists who equally shared group responsibilities. The other two therapists led two groups each alone. All the therapists were well experienced in the PBSP-method. They had completed a 3-year intensive training program led by the founder of the therapy method Albert Pesso. Afterwards they have regularly received over 6 years of

CHANGES AFTER PBSP GROUP THERAPY

supervision on videotape material from on-going groups that they have led from Albert Pesso and other certified trainers in PBSP.

Statistics

Paired t-tests were administered comparing each individual's introductory ratings on the self-reports with the ratings they received when they had left the groups. Because of the exploratory nature of the study a conservative significance level ($p < .01$, one-tailed) was chosen to minimize chance findings.

Measures

SCL-90-R (Derogatis, 1983)

The Symptom Checklist-90-revised is a widely used self-report instrument. It measures 10 subscales and one total index (GSI) of psychiatric symptoms. It asks informants to rate their recent level of disturbance on a five-point rating scale (0 = none – 4 = extreme) on 90 questions. A score of less than .40 is considered asymptomatic. Scores over .99 indicate moderate symptoms often requiring treatment.

IIP-C (Alden, Wiggins, & Pincus, 1990)

The Inventory of Interpersonal Problems-Circumplex version assesses relationship problems on eight subscales and yielding a total score, that often improve as a result of psychotherapy. Informants are asked to rate their degree of problems in relation to a significant other on a five-point rating scale (0 = none – 4 = extreme) on 64 questions. A score of less than 1.189 is considered asymptomatic.

SASB-Introject Version (Benjamin, 1974)

The Structural Analysis of Social Behavior-Introject-Version assesses the degree of self-affirming versus self-critical self-concepts, through eight subscales. Composite scores measuring Self-attack (ATI) and Control (CTR) are also derived. Informants are asked to rate their agreement with statements about their self-worth on 36 items on a 11-point rating scale (0 = total disagree – 10 = total agreement). Norms for normal ratings of self-concept are available.

Results

CHANGES AFTER PBSP GROUP THERAPY

Table 1 describes the demographic characteristics of the treatment completers. Chi-square and t-tests performed between the characteristics of the completers versus the dropouts found no significant differences. There were also no significant differences between completers and dropouts found on the self-report measures.

Table 1. Demographic characteristics of completers in means (sd/range) or n (%) N = 28

Age	37.1 years (10.2/22-60)
Sex	10 men (36%) 18 women (64%)
Civil Status	
Single	8 (29%)
Married	6 (21%)
Cohabiting	5 (18%)
Separated/Divorced	9 (32%)
Education	
Elementary School	1 (3%)
High School	10 (36%)
University/College	14 (50%)
Other (Trade Schools)	3 (11%)
Employment Status	
Student	7 (25%)
Employed (Full-time)	12 (43%)
Sick Leave	4 (14%)
Disability/Rehabilitation	5 (18%)

Figure 1 describes the group members global level of functioning prior to their group participation (GAF scores). The median scores of patients at the time of entry in the groups corresponds to a level of functioning characterized by marked impairment in either social relations or occupational functioning, or moderate impairment in both.

CHANGES AFTER PBSP GROUP THERAPY

Figure 1. Level of functioning at the time of entry in PBSP group, completers. (Therapist's judgement)

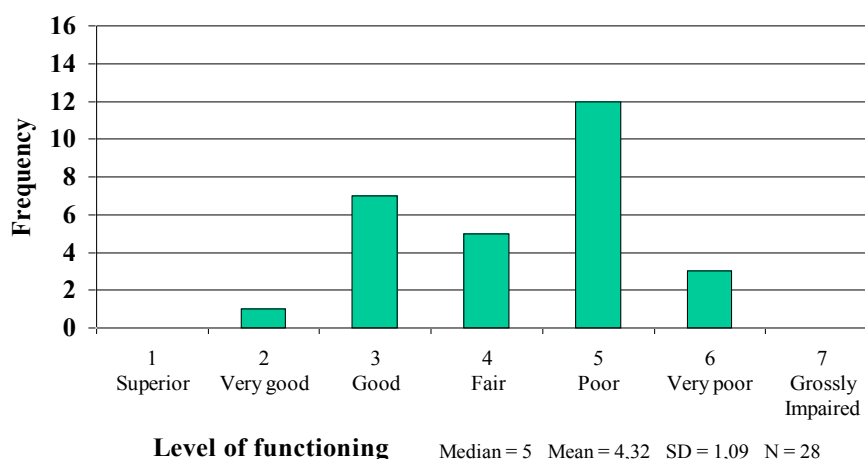
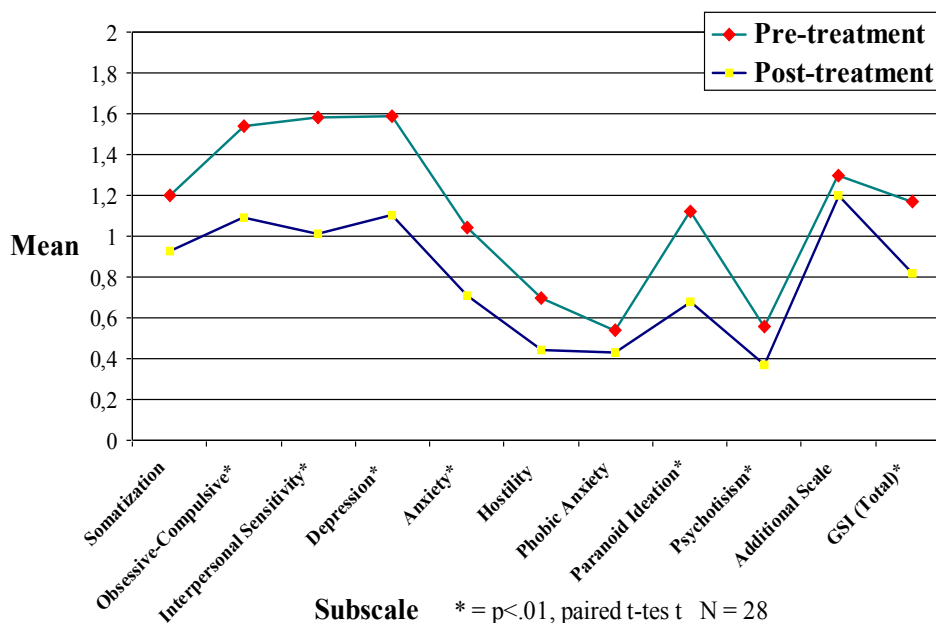

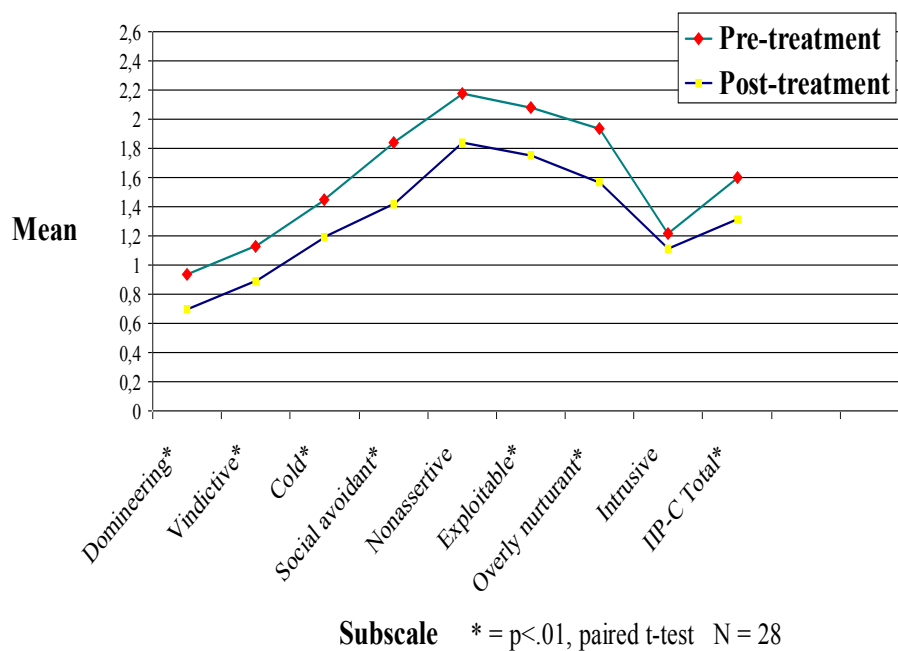
Figure 2, 3, and 4 depicts the results of the paired t-tests for the completers of treatment on SCL-90-R, IIP-C, and SASB.

Figure 2. SCL-90-R subscale and GSI means pre-treatment and post-treatment, and paired t-test significance tests

CHANGES AFTER PBSP GROUP THERAPY

Figure 3. IIP-C subscale and Total means pre-treatment and post-treatment, and paired t-test significance tests

CHANGES AFTER PBSP GROUP THERAPY

Figure 4. SASB subscale means, pre-treatment and post-treatment, paired t-test significance tests

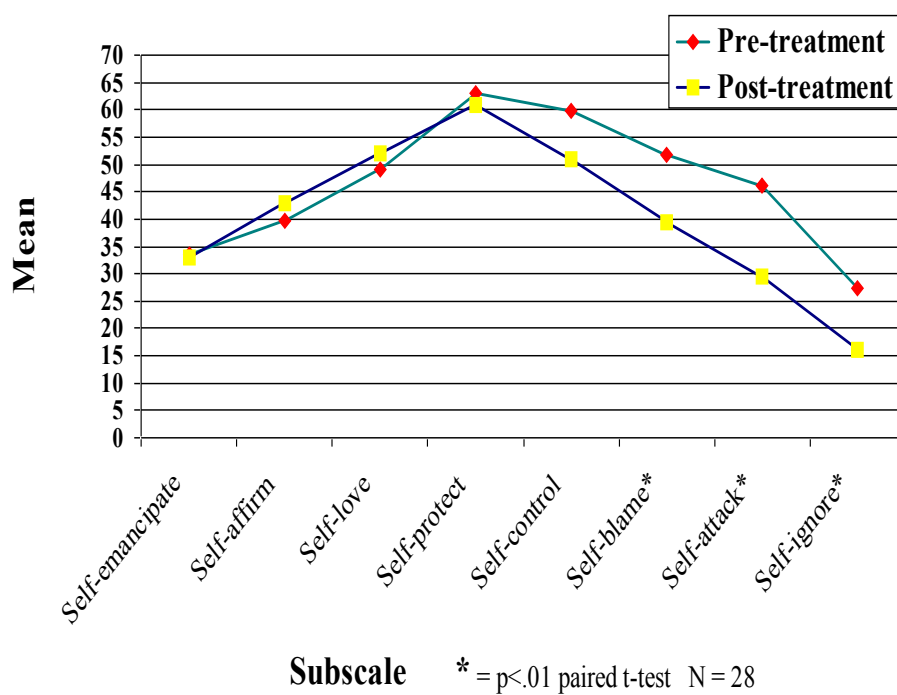

Table 2. Selected Effect Sizes (Cohen 1988) for SCL-90-R GSI, IIP-C Total, SASB Clusters

CHANGES AFTER PBSP GROUP THERAPY

Scale	Effect Size (relative size)	
SCL-90-R GSI	.57	medium
IIP-C Total	.58	medium
SASB Self-blame	.64	medium
SASB Self-attack	.96	large
SASB Self-ignore	.65	medium

Completers showed significant decreases in psychiatric symptoms and interpersonal problems on 6 of 10 subscales and GSI total scale of the SCL-90-R, and 6 of 8 subscales and on the Total scale of IIP-C. Patients showed also significant decreases in levels of 3 SASB subscales reflecting self-critical self-concepts. However, they showed no significant changes in the levels of 5 other SASB subscales, nor on total scales. The Effect Sizes obtained ranged from medium to large.

Discussion

The participants in the PBSP groups showed the predicted decreases in psychiatric symptoms and interpersonal problems. These preliminary findings in general were of medium size and were at a level somewhat lower than in other studies of long term group therapy. Reductions in negative self-concepts were also found. The lack of increases in positive self-concepts is open to several explanations and invites further investigation. Caution needs to be employed in generalizing from this small and uncontrolled sample.

The lack of data from non-participants and dropouts may have inflated the size of the positive changes obtained. However, the participants were not ending participation in a fixed length treatment group. This may have tended to lower the sizes of the changes observed. Patients with more symptoms would have an easier time justifying their continuation in the groups for another year. Patients in the treatment literature on the other hand were completing groups and could be expected to have a bias in the opposite direction.

Participation in PBSP group therapy has demonstrated some effectiveness, but the lack of experimental controls makes it impossible to determine if these changes are caused by the participation in these groups (treatment efficacy). Further study of PBSP under more experimental control seems warranted.

CHANGES AFTER PBSP GROUP THERAPY

References

- Alden, L. E., Wiggins, J. S., & Pincus, A. L. (1990). Construction of circumplex scales for the Inventory of Interpersonal Problems. *Journal of Personality Assessment*, 55(3 & 4), 521-536.
- Barlow, D. H., & Hofmann, S. G. (1997). Efficacy and dissemination of psychological treatments. In D. M. Clark & C. G. Fairburn (Eds.), *Science and practice of cognitive behavior therapy* (pp. 95-117). Oxford: Oxford University Press.
- Benjamin, L. S. (1974). Structural analysis of social behavior. *Psychological Review*, 81, 392-425.
- Budman, S. H., Demby, A., Soldz, S., & Merry, J. (1996). Time-limited group psychotherapy for patients with personality disorders: Outcomes and dropouts. *International Journal of Group Psychotherapy*, 46, 357-377.
- Cohen, J. (1988). *Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences* (2nd ed.). Hillsdale, NJ: LEA.
- Derogatis, L. R. (1983). *SCL-90-R. Administration, scoring & procedures manual*. Baltimore, MD: Clinical Psychometric Research.
- DeRubeis, R. J., & Crits-Christoph, P. (1998). Empirically supported individual and group psychological treatments for adult mental disorders. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 66(1), 37-52.
- Eysenck, H. J. (1952). The effects of psychotherapy. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 16, 319-324.
- Foulds, M. L., & Hannigan, P. S. (1974). Effects of Psychomotor group therapy on ratings of self and others. *Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 2, 351-353.
- Foulds, M. L., & Hannigan, P. S. (1976). Effects of Psychomotor group psychotherapy on locus of control and social desirability. *Journal of Humanistic Psychology*, 16(2), 81-88.
- Jacobson, W. S., & Cooper, A. M. (1993). Psychodynamic diagnosis in the era of the current DSMs. In L. L. N.E. Miller, J.P. Barber, & J.P. Docherty (Eds.), *Psychodynamic treatment research: A handbook for clinical practice* (pp. 109-126). New York: Basic Books.

CHANGES AFTER PBSP GROUP THERAPY

Lorentzen, S. (2000). Assessment of change after long-term psychoanalytic group treatment: Presentation of a field study of outpatients from private psychiatric practice. In The Group-Analytic Society (London) (Ed.), *Group Analysis* (pp. 373-396). London: SAGE Publications.

Lorentzen, S., Bøgwald, K. P., & Høglend, P. (2002). Change during and after long-term analytic group psychotherapy. *International Journal of Group Psychotherapy*, 52(3), 419-429.

Persons, J. B. (1991). Psychotherapy outcome studies do not accurately represent current models of psychotherapy: A proposed remedy. *American Psychologist*, 46(2), 99-106.

Pesso, A. (1969). *Movement in psychotherapy*. New York: New York University Press.

Pesso, A. (1997). *Pesso Boyden System Psychomotor*. In C. Caldwell (Ed.), *Getting in touch: A guide to body-centered therapies*. Wheaton: Theosophical Publishing House.

Pesso, A., & Crandell, J. (Eds.). (1991). *Moving psychotherapy: Theory and application of the Pesso System/Psychomotor Therapy*. Cambridge, MA: Brookline Books.

Piper, W. E., Debbane, E. G., Bienvenu, J. P., & Garant, J. (1984). A comparative study of four forms of psychotherapy. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 52, 268-279.

Rønnestad, M. H. (2000). Psykoterapiforskning: Noen utviklingslinjer og betraktninger om the Dodo bird verdict: "Everybody has won and all must have prizes"[Psychotherapy research: Some lines of development and reflections on "the Dodo bird verdict": "Everybody has won and all must have prizes"]. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, 37, 1003-1016.

Seligman, M. E. P. (1995). The effectiveness of psychotherapy: The Consumer Reports Study. *American Psychologist*, 50(12), 965-974.

Strupp, H. H. (1982). Is the medical model appropriate for psychoanalysis? *Journal of the American Academy of Psychoanalysis*, 10, 123-128.

Weisaeth, L. (1998, September 17-20, 1998). *Trauma, memory and the brain*. Paper presented at the Fourth International Conference for PBSP Psychotherapy, Oslo, Norway.

CHANGES AFTER PBSP GROUP THERAPY

Sprekend zilver

LOT JULIËN

Over de Amsterdamse grachten fiets ik naar het huis van Iman Baardman, een van de pioniers van de Vereniging voor PESSO-psychotherapie in Nederland. Een korte schets maken van vijftientig jaar PESSO-psychotherapie in Nederland, dat is mijn bedoeling.

In 2003 was de Vereniging voor PESSO-psychotherapie immers 25 jaar oud en dat is gevierd in het gebouw van roeivereniging 'De Hoop' in Amsterdam. Een zilveren verbond tussen Al PESSO, Diane PESSO Boyden en Nederlandse therapeuten. Op zoek dus naar de nostalgie en weemoed om de tijd die is voorbij gegaan.

1972. Een tijd waarin veel mogelijk is en gezocht wordt naar vernieuwing en verdieping. Het gaat nog niet zo om efficiëntie en snelheid van behandelen. Het is meer een zoektocht in het land van verschillende therapieën, na een decennium waarin gebroken werd met de eenzijdigheid van de mechanistische psychiatrie.

In deze tijd gaat een psychiater naar Amerika voor een congres. Zijn naam is Arendsen Hein, oprichter van Veluweland, tegenwoordig onderdeel van de 'Gelderse Roos'. Omdat zijn reiskosten toch al gemaakt zijn, plakt hij nog een week extra aan zijn verblijf in Amerika, zoals het een praktische Nederlander betaamt. Hij weet nog niet wat hij in die week gaat doen, maar het zal zeker plannen opleveren. En inderdaad, hij wordt uitgenodigd om te komen logeren bij een collega die hoofd is van een psychiatrische kliniek in Boston. Deze man geeft hem een rondleiding. Bij één paviljoen staat hij extra stil: "Wat hier gebeurt, moet je zien, dat is echt geweldig; een echtpaar uit de danswereld dat met speciale bewegingsoefeningen met psychiatrische patiënten werkt". Arendsen Hein raakt laaiend enthousiast en nodigt dit echtpaar zonder vooroverleg met zijn collega's uit om naar Nederland te komen.

Aldus geschiedt. Al PESSO komt over naar Nederland, Diane, zijn vrouw, blijft bij hun kleine kinderen. De kliniek Veluweland, een thera-

Lot Juliën nam deel aan de 9^e opleidingsgroep en is werkzaam als GZ-psycholoog/psychomotorisch therapeut en PESSO-psychotherapeut i.o.

peutische gemeenschap met 32 ‘gasten’ moet vanzelfsprekend open blijven. Dus lang niet iedereen van de staf kan de vijf dagen met Pessa, destijds nog getooid met een peper- en zoutkleurige baard, meemaken. Iman, aan de TG verbonden als onderzoeker, doet ook mee. Het wordt een intensieve vijf-daagse met oefeningen en structures. Iedereen is er erg vol van. Wat Iman zo raakte? In de eerste plaats zijn eigen structure over zijn overleden vader, maar hij was ook onder de indruk van het natuurlijke uitgangspunt te werken met en vanuit het lichaam en de overtuiging dat het lichaam informatie opslaat, het werken met accommodatie en polarisatie en last but not least: het werken met ideaal-figuren. Hij herinnert zich hoe in een structure waarin de zelfdoding van een cliënte centraal stond een ideale God temidden van engelen werd gesymboliseerd.

In dezelfde tijd bestaat er aan de Kromme Waal in Amsterdam een human potential centrum, ‘Center’ o.l.v. Richard Peterson. Ook daar komt Al Pessa een week lang een training geven.

Het is 1976. Verschillende therapeuten hebben er bij Arendsen Hein op aangedrongen om een opleiding te starten. Dit jaar wordt de daad bij het woord gevoegd en krijgt het eerste opleidingsjaar vorm. Al Pessa komt drie maal per jaar één week over om de groep te onderwijzen. In dit eerste jaar zitten o.a. Tjeerd Jongsma, Han Sarolea en Nel Jongsma-Tieleman.

Al vertelt later dat hij zich weliswaar zeer gevleid voelde door zoveel enthousiasme en bewondering, maar dat hij met knikkende knieën op weg ging naar Nederland. Hij vreesde door de mand te vallen temidden van de geleerde psychiaters die hij moest gaan onderwijzen.

Naast Iman zijn Liesbeth de Boer en Lowijs Perquin onder de deelnemers. Diane Pessa-Boyden draait ook mee als opleider in deze groep. Iman herinnert zich: “De rolverdeling was angstvallig gelijk. Je had beurtelings een structure bij Al en Diane. Er werd soms vreemd tegen de oefeningen van Diane aangekeken, die vaak nog het stempel van de danstijd met zich meedroegen. Zo moest je in tweetallen elkaars hand op papier omtrekken en zien wat dit je deed, of je bewust worden dat je knieschijf los zat. We vroegen ons af wat we daarmee in de praktijk moesten. Diane was duidelijk orthodoxer dan Al. Vaak zat ze weg te soezen als Al zijn theorieën over *countercocks* en *magical vagina's* ten beste gaf. Maar een van mijn beste structures heb ik bij Diane gedaan. Zij lette erg op de motoriek en self-self handelingen. Ik streek over mijn

neus en zij liet dit overnemen. Daardoor zat ik zomaar in de scène dat mijn vader thuis opgebaard lag. Al deed altijd de theoretische verhalen. Vaak moest Tjeerd dan de moed hebben hem af te kappen, want hij kwam nooit klaar”.

Intussen is in 1978 de vereniging opgericht, met Han Sarolea en Tjeerd Jongasma als bestuursleden. Mieke Bakker en Willem de Haas werken zich uit de naad aan de concept-statuten, maar volgens Han Sarolea zijn deze statuten te ‘gewoon’. Ze ademen volgens haar te weinig het idealisme en de ideeën van de Pesso’s. Pas onder het voorzitterschap van Fons Tholen krijgt de vereniging ‘gewone’ statuten en een huishoudelijk reglement.

De vereniging telt ongeveer twintig leden: het eerste en niet lang daarna het tweede jaar treden toe. Iman volgt Han op als secretaris. In die tijd ging het niet om belangen te behartigen of de wens erkend te worden, maar veel meer om het gedachtegoed verder uit te dragen en zekerheid bij elkaar te zoeken in de uitoefening van dit prachtige, doch moeilijke vak.

We zijn in de jaren tachtig.

Langzaam maar zeker breidt het aantal landen zich uit waar Al onderwijs en trainingen geeft. Noorwegen, Zwitserland, Denemarken, Duitsland, België (met Willy van Haver).

In 1984 is er een congres over Pesso-psychotherapie aan de VU. Iman Baardman en Lowijs Perquin zijn de organisatoren. Naast Al zijn er allerlei andere belangrijke vakgenoten uit (lichaamsgericht) psychotherapieland, die voordrachten houden. Er komt een special van het blad *Bewegen en Hulpverlening* over uit. Dit congres geeft een doorbraak in Nederland aan de bekendheid van Pesso-psychotherapie.

In 1986 voert Deetman het tweede fase onderwijs in, waardoor de RINO’s ontstaan met hun aanbod aan postdoctorale beroepsopleidingen. De Pesso-psychotherapie vindt aansluiting bij de RINO Noord Holland. Dit is belangrijk, juist omdat het lichaamsgericht werken telkens in een wat alternatief en ‘zweverig’ verdomhoekje dreigt te geraken. De Pesso-psychotherapie houdt onder andere op deze manier verbinding met de meer gevestigde orde in psychotherapie-land. En terecht, want de therapie is met zijn gefundeerde en nauwkeurige methode alles behalve zweverig of vaag te noemen. Lowijs Perquin en Iman Baardman organiseren jaarlijks een tweedaagse Pesso-psychotherapie. Later wordt een eenjarige, geaccrediteerde cursus ‘lichamelijke aspecten

van psychotherapie' bij de RINO ondergebracht. Met het volgen van dit jaar kan de deelnemer toegelaten worden tot de volledige Pesso-psychotherapie-opleiding.

Ook de supervisorenopleiding krijgt vorm. Dit is bijzonder, juist omdat 'het vak supervisor' niet altijd apart wordt onderwezen bij therapeutische beroepsverenigingen. Men gaat er vaak van uit dat als je het vak therapeut een aantal jaren beoefent, je vanzelfsprekend ook supervisor kan zijn.

Han Sarolea en Tjeerd Jongasma liepen mee bij de tweede opleidingsgroep en worden daarmee de eerste supervisoren in Nederland. In 1986 gaat een tweede club van start met mensen uit de eerste en tweede groep: o.a. Liesbeth de Boer, Mieke Bakker, Lowijs Perquin, en Els van Bodegom. Later volgen Louis Sommeling, Pim Eygenstein en Iman Baardman. Deze groepen samen hebben veel van en met elkaar geleerd: vele banden bekeken en gediscussieerd.

Als het idee ontstaat om een internationaal congres te organiseren, is men er in eerste instantie van overtuigd dat Amerika wel het land zal zijn waar het gaat plaatsvinden. Dan blijkt hoe Nederland een bakermat is voor het gedachtegoed van de Pesso's. Door het enthousiaste onthaal en de organisatiegraad hebben hun ideeën juist in Nederland meer voet aan de grond gekregen. Pesso-psychotherapie is in Nederland veel meer aangeslagen dan in Amerika. Al stelt voor om het congres dan ook hier te laten plaatsvinden. Aldus geschiedt: in 1992 vindt het eerste internationale congres plaats in Amsterdam, gelokaliseerd op de Vrije Universiteit. De organisatoren, waaronder Iman, maken er veel werk van en hebben af en toe angstige momenten als ze zich afvragen of het aantal deelnemers dat nodig is om uit de kosten te komen, wel gehaald zal worden.

Dan komt Al met een verrassende mededeling: hij leidt nog een groep waarvan de leden zeker ook geïnteresseerd zullen zijn. Het lijkt wel een confessie over een tot dan toe geheime relatie! Het blijkt een groep PMT'ers te zijn die Al al jarenlang traint. Iedere keer als hij naar Nederland kwam, werkte hij ook met deze groep. Blijkbaar was ook Al betrokken geraakt bij de tweedeling tussen psychiaters/psychotherapeuten enerzijds en psychomotorisch therapeuten anderzijds. De groep, waarin o.a. Ton Paulissen, Marleen van Asperen en Paul Hekking, ontvangt ook uitnodigingen voor het congres.

Na dit congres worden deze collega's via een compact programma om opleidingsverschillen weg te werken alsnog lid van de vereniging.

Op het congres wordt Diane Pesso-Boyden erelid van de Vereniging voor Pesso-psychotherapie. De Pesso-psychotherapie heet vanaf die tijd Pesso-Boyden System Psychomotor Therapy.

Er volgen in de tijd erna nog drie internationale congressen: '94 in Atlanta, '96 in Basel en '98 in Oslo.

Het wordt kouder en later op de studeerkamer van Iman. De koffie is op, de pijp smeult nog wat na. We vragen ons samen af welke belangrijke momenten er nog meer zijn geweest in deze 25 jaar.

We komen op de boeken die zijn geschreven door anderen dan Al en Diane. 'Het gekwetste zelf' van Willy van Haver, en later 'Aan den Lijve' van Marietta van Attekum. Laatstgenoemd boek is een belangrijke bijdrage geweest. Het is helder geschreven waardoor het een prima boek is om cliënten aan te raden. Veel therapeuten gebruiken het om cliënten te laten kennismaken met wat Pesso-psychotherapie inhoudt.

We komen op onderzoek dat is gedaan naar de effectiviteit van en tevredenheid met Pesso-psychotherapie. Iman en Gerrit de Bruine hebben samen hiernaar onderzoek gedaan, door cliënten een vragenlijst te laten invullen. De resultaten van dit onderzoek zijn in Oslo gepresenteerd. Er loopt momenteel weer een nieuw onderzoek.

De opleiding zelf kreeg op den duur 'schotten' tussen het vakinhoudelijk gedeelte, de leertherapie en de supervisie. Tot de vijfde opleidingsgroep fungeerde Al in alle rollen.

Ook inhoudelijk is de Pesso-psychotherapiemethode gegroeid. De basis is en blijft dat de cliënt de regie heeft, dat het lichaam een nimmer droogvallende bron van informatie en actie vormt, en dat er gewerkt wordt vanuit de possibilitysfeer met veel veiligheid en respect voor de cliënt. Daarnaast dat er met polarisatie en accommodatie gewerkt wordt en met ideale ouders of antidote-figures. Later heeft Al het werken met de getuigenfiguur verder uitgewerkt en vormgegeven (*microtracking*), en nog weer later het werken met fragmentfigures en 'stemmen'. Recent werd het concept van 'the holes in roles' methodisch en theoretisch verder uitgewerkt.

Door de jaren heen kan men zeggen dat het wat minder wild of heftig is geworden. Lag voorheen het accent meer op echt lichaamswerk, op negatieve accommodatie en polarisatie, nu lijkt de *'pilot'* meer geaccen-

SPREKEND ZILVER

tueerd te worden, het werken met 'the minds eye', het meer ingetogen en genuanceerd werken met beelden.

Er is een meer specialistische en specifieke kijk ontwikkeld ten aanzien van mensen die getraumatiseerd zijn en ook het verband tussen lichaam, neurofysiologie en therapie is verder uitgewerkt.

25 jaar tijd heeft zich ontvouwd en is verstreken. In die tijd heeft de Pesso-psychotherapie als methode zich verrijkt en verdiept, en is de Vereniging voor Pesso-psychotherapie gegroeid in omvang en verder geprofessionaliseerd. Het oog richt zich bijna als vanzelf naar de tijd die nog komen gaat. Laten we hopen dat de wijsheid, de toewijding en het enthousiasme niet alleen in de methode, maar ook in de vereniging voel- en zichtbaar blijven.

De actuele betekenis van Pesso-psychotherapie een subjectieve beschouwing

TJEE RD JONG SMA

Ongeveer dertig jaar geleden werd in Nederland voor het eerst aandacht geschonken aan de psychotherapievorm die het echtpaar Pesso-Boyden in Amerika had ontwikkeld en nog bezig was verder uit te werken. Sindsdien zijn er heel wat Pesso-therapeuten opgeleid en hebben heel wat patiënten met meer of minder resultaat deelgenomen aan een Pesso-groep.

Wat is thans de betekenis van Pesso-psychotherapie?

In het volgende wil ik proberen enige antwoorden op deze vraag te formuleren door achtereenvolgens aandacht te besteden aan:

- de betekenis van psychotherapie in het algemeen binnen de huidige GGZ;
- de betekenis van Pesso-psychotherapie naast andere psychotherapeutische methoden;
- de toekomst van Pesso-psychotherapie in Nederland;
- de betekenis die Pesso-psychotherapie voor mij persoonlijk (gekregen) heeft voor mijn psychotherapeutisch werk.

De betekenis van psychotherapie binnen de GGZ.

Psychotherapie ligt tegenwoordig politiek-economisch niet goed. De politiek wordt niet alleen noodzakelijkerwijs beperkt, maar helaas ook eenzijdig bepaald door economische overwegingen en de daarbij behorende drang om alles 'door te rekenen' en 'objectieve' getallen te laten beslissen. Hoe betrouwbaar getallen en onderzoeken zijn wordt in de politieke arena niet al te nauwkeurig doorgelicht als de uitkomsten bruikbaar zijn om te 'scoren'. Het korte-termijn-denken overheerst. De

Tjeerd Jongasma is psychiater-psychoanalyticus en opleider Pesso-psychotherapie.
Correspondentieadres: van Ketwich Verschuurlaan 89, 9721 SH Groningen.
E-mail: jongsmatieleman@planet.nl

veel gebruikte zin: “Onderzoek heeft uitgewezen dat...” heeft altijd tenminste een schijn van objectiviteit.

Dit is bijzonder schadelijk voor de gezondheidszorg in een tijd waarin bezuinigd moet worden. Meer en meer wordt er geregeerd met behulp van budgettering, en managers, die niet of slecht op de hoogte zijn van wat patiënten nodig hebben, moeten de budgetten bewaken. Het marktdenken en het managersjargon vergiftigen de gezondheidszorg met commercieel denken. Dat is wat anders dan verantwoord beheer. Het is bederf als de gezondheidszorg ‘producten’ moet leveren! En ‘kwaliteitsonderzoek’ moet dan uiteraard garanderen dat het niveau onder dit alles niet lijdt. Het gevolg is een grote toename van bureaucratie en invulformulieren, een toenemend onpersoonlijke bejegening van patiënten en onder de werkers in brede lagen vermindering van de arbeidsvreugde en van de motivatie tot persoonlijke inzet. De keuzevrijheid van de patiënt is intussen zeker niet toegenomen (over ‘vrijemarkt-denken’ gesproken!); er wordt meer geklaagd over vermindering dan geroemd over verbetering van de kwaliteit.

Een en ander geldt waarschijnlijk extra sterk in de geestelijke gezondheidszorg die in vergelijking met andere takken van de geneeskunde meer als ‘soft business’ geldt. Misschien hangt daarmee samen dat de psychiatrie zich tegenwoordig zo eenzijdig biologisch en farmacotherapeutisch probeert waar te maken en goede psychotherapie niet meer belangrijk vindt en niet meer beschouwt als een centraal onderdeel van de opleiding. Psychotherapie wordt meer en meer versmald tot korte cognitief-gedragstherapeutische behandelingen, die pretenderen ‘evidence based’ en effectiever te zijn dan langdurige behandelingen. En dat is economisch en daarom politiek aantrekkelijk.

Kortom: de heersende klasse in de hedendaagse psychiatrie kent aan psychotherapie weinig of een relatief geringe betekenis toe en laat die over aan psychologen, die overwegend worden opgeleid tot (cognitieve) gedragstherapeuten. Het psychodynamisch denken verliest steeds meer terrein in psychotherapeutisch Nederland.

Men kan zich afvragen hoe het zo ver heeft kunnen komen.

Een belangrijke factor zou de ingewikkeldheid van de materie kunnen zijn en de (te) korte tijd die één mensenleven biedt om zóveel ervaring op te doen als nodig is om het gehele kennisgebied te overzien. Toch wil iedereen graag een bijdrage leveren en een duidelijke professionele identiteit ontwikkelen, die zich onderscheidt van die van voorgaande generaties. Dit leidt niet zelden tot een zekere monomanie en tot wed-

den op één paard. Hieruit komt weer voort dat er steeds een oneigenlijke strijd is tussen verschillende psychologische en psychotherapeutische 'scholen', oneigenlijk omdat tegenstellingen worden gesuggereerd en gecultiveerd tussen opvattingen die elkaar niet wezenlijk hoeven uit te sluiten.

Neem bijvoorbeeld Rogers, die duidelijk in reactie was tegen de psychoanalyse zoals die hier en daar veel te arrogant en monomaan bedreven werd. Die begrijpelijke en veelszins terechte reactie ging aanvankelijk veel te ver en getuigde op zijn beurt weer van enige arrogantie. Het aanduiden van een psychotherapeutische methode als 'client-centered' suggereert dat andere methoden dat niet zijn, terwijl het zeer voor de hand ligt dat een goede psychotherapie alleen maar kan werken als die zorgvuldig afgestemd is op wat de cliënt ten goede komt.

Ook was aanvankelijk het werken met overdracht en duidingen taboe voor overtuigde Rogerianen. Meer ervaren therapeuten gingen daar echter steeds minder star mee om, omdat overdracht nu eenmaal een rol speelt in een psychotherapeutisch proces, en omdat het niet tijdig duiden van bepaalde fenomenen de patiënt onnodig tijd kost en een therapie vager en minder efficiënt maakt. De realiteit kan ons soms de ogen openen!

De mens neigt blijkbaar tot extremen. Zo zijn er alleen de laatste vijftig jaar al heel wat 'conjunctuurgolven' te bespeuren geweest in psychiatrie en psychotherapie, zowel wat betreft diagnostiek als wat betreft behandeling. In de vijftiger jaren werd er bijna geen schizofrenie gediagnostiseerd, maar alleen nog 'schizofreniforme syndromen'. Het eens zo vaak voorkomende 'hyperaesthetisch-emotionele syndroom' komt nu blijkbaar niet meer voor. Ook de diagnose 'psychopathie' wordt niet meer gebruikt hoewel er nog genoeg psychopaten actief zijn!

Het moeilijke terrein van psychische stoornissen verleidt vaak tot goochelen met dure termen en tot chic aankleden van onze onwetendheid. Tegenwoordig heeft een moeilijk kind al gauw 'PDD-NOS' en een moeilijke persoonlijkheid is een 'borderline' of heeft tenminste 'borderline-trekken'. De psychiatrie en psychotherapie zijn extra gevoelig voor inflatie van termen en onnauwkeurige definities.

Nieuwe diagnoses worden in aanvang nogal eens te vaak en ten onrechte gesteld. Zo zijn er nu opeens veel volwassenen met ADHD. Nieuwe methoden worden vaak overschat en te pas en te onpas toegepast. Wie kent niet de therapeuten die eenzijdig het heil verwachtten van groepsdynamiek en bijna al hun patiënten deelname aan een groep

adviseerden? Inmiddels lopen er heel wat mensen rond die een paar jaar in een therapiegroep hebben gezeten zonder dat ze iets dichterbij een oplossing van hun problemen zijn gekomen. Vooroordeel en eenzijdigheid bij professionelen zijn schadelijk voor patiënten.

Ik ben tot de conclusie gekomen dat psychotherapie een moeilijk vak is. Het vereist een brede kijk op het menszijn en het vermogen om verschillende modellen te kunnen toepassen en te kunnen combineren. Het is dan ook moeilijk om psychotherapeuten goed op te leiden en om psychotherapeutisch denken goed te integreren in de psychiatrische en psychologische diagnostiek. Het is niet toevallig dat in de D.S.M.-classificatie ontwikkelingspsychologisch en psychodynamisch denken geen plaats heeft. Dat werd blijkbaar te ingewikkeld.

In de zestiger jaren heb ik een snelle stijging van psychotherapietarieven meegemaakt. In korte tijd ging het uurtarief van dertig à veertig gulden per therapie-uur omhoog naar tachtig gulden. Psychotherapeutisch werk werd meer lonend en dat lokte veel belangstellenden naar psychotherapeutische opleidingen. Dat heeft mijns inziens, samen met groeiende weerstand tegen de wel erg langdurige en wat elitair aandoende psychoanalytische opleiding, geleid tot inflatie en tot te grote concessies wat betreft de eisen die aan een psychotherapeut gesteld worden.

Zo is bijvoorbeeld een leertherapie van vijftig uren onvoldoende om de neurose van de gemiddelde opleidingskandidaat grondig aan te pakken. Dit geldt zeker als de leertherapeut weinig heldere feedback geeft en zich beperkt tot vriendelijk counselen of tot overvloedig hummen!

Anderzijds ben ik ook nogal wat therapeuten tegengekomen die langdurig geanalyseerd waren, maar nog steeds niet een evenwichtige indruk maakten. Een moeilijk probleem: leertherapie is noodzakelijk, maar geeft weinig garantie. Hoe ga je inflatie tegen? Ik heb de indruk dat er nogal wat psychotherapie is, waarin weinig, in elk geval weinig duidelijk, gebeurt. Dat heeft mogelijk bijgedragen aan de afnemende waardering voor psychotherapie en het vrijwel geheel wegdrukken van psychotherapie uit het vergoedingensysteem.

Een andere belangrijke factor lijkt me de neiging van psychotherapeuten om alleen en hoogst individueel te werken. Veel psychotherapeuten zijn bang om zich op de vingers te laten kijken. Het is moeilijk om in supervisies en intervisies zicht te krijgen op wat er werkelijk gebeurt, tenzij een video-opname de supervisor gelegenheid geeft om echt mee

te kijken. Wat dat betreft is de supervisie met behulp van videobanden zoals gebruikelijk binnen de PESSO-opleiding een gunstige uitzondering.

De neiging tot individualisme bij psychotherapeuten verklaart naar mijn mening in belangrijke mate dat er zo weinig georganiseerde weerstand is tegen het beleid van politici en managers. Het veld laat zich uit elkaar spelen.

Het gevolg is, dat de psychotherapie in Nederland in gevaar is en dat er veel kostbare know-how verloren dreigt te gaan. Psychotherapie heeft binnen de GGZ in het algemeen nooit de plaats gekregen die goede psychotherapie waard is, maar nu dreigt het werkelijk belang ervan steeds meer ontkend te worden.

Hoe kan de PESSO-psychotherapie, die zich, zeker bij de meeste patiënten, niet kan beperken tot 25 zittingen, in deze tijd beschikbaar blijven voor die mensen die er hun problemen goed mee zouden kunnen oplossen?

Pesso-psychotherapie naast andere psychotherapeutische methoden

Tot nu toe lijkt dit een pessimistisch verhaal. Echter, conjunctuurgolven zijn eindig en de geschiedenis leert dat schatten later vaak weer opgegraven worden. Wat werkelijk van waarde is wordt dikwijls ergens bewaard tot er betere tijden aanbreken.

Ik ben dus niet pessimistisch, want als PESSO-psychotherapie ècht voorziet in een behoefte dan blijven er mogelijkheden om er mensen mee te helpen en die ervaring door te geven.

Daarvoor is belangrijk de sterke punten van deze therapievorm goed in het oog te houden. We moeten niet in de valkuil trappen oneigenlijke tegenstellingen met andere therapievormen te construeren in een zucht de eigen identiteit te profileren.

Ik noem kort wat naar mijn mening de sterkste punten zijn:

- De eenzijdigheid van het uitsluitend verbale contact met de therapeut (en met eventuele groepsleden) wordt vervangen door een evenwicht tussen aandacht voor lijfelijke informatie, het bieden van de mogelijkheid lijfelijke ervaringen op te doen in interactie met medegroepsleden, en verbaliseren.
- Het contact met het eigen lijf wordt bevorderd en het vertrouwen in de daarin opgeslagen informatie over oorspronkelijke behoeften en de expressie daarvan, direct of in afgeweerde vorm (b.v. spanning, pijn, trillen, e.d.).

DE ACTUELE BETEKENIS VAN PESSO-PSYCHOTHERAPIE

- De mogelijkheid wordt geboden angsten, conflicten, enz. eerst te ervaren in interactie met anderen en pas daarna te begrijpen en onder woorden te brengen. Dit is een meer natuurlijke volgorde dan voelen naar aanleiding van woorden: kinderen hebben al heel veel ervaren voordat ze over woorden beschikken om die ervaringen te communiceren.
- Dit maakt ervaringen uit een preverbaal ontwikkelingsstadium meer bereikbaar en verwerkbaar dan in uitsluitend verbale therapieën of therapieën zonder veilige, duidelijk gedefinieerde lijfelijke interactie.
- Het wordt voortdurend zichtbaar hoe het verleden onbewust present is in het heden, en hoe essentieel de juiste interacties tijdens de ontwikkeling zijn, resp. hoe schadelijk het ontbreken van interacties of het ervaren van verkeerde interacties.
- Accommodatie geeft mogelijkheden om in een situatie met symbolische betekenis behoeften lijfelijk voelbaar te bevredigen en daarmee de onvervangbaarheid van lichamelijke bevrediging (zowel passief-receptief als actief-expressief) te erkennen en te valideren.
- rolfiguren worden helder gedefinieerd door middel van polariseren en dit helpt de cliënt agressie te uiten naar de negatieve kant van de rolfiguur.
- Het belang van veilige begrenzing is in geen enkele andere therapievorm zo helder te maken en te ervaren.
- Uitingen van overdracht kunnen overgedragen worden naar rolfiguren en bieden zo waardevolle informatie.
- PESSO-psychotherapie is te beschouwen als een geslaagde synthese van belangrijke elementen uit andere inzichtgevende en experiëntiële therapievormen.

Pesso-psychotherapie staat geheel in de psychoanalytische traditie en is in zijn ontstaan ondenkbaar zonder die traditie. Bovenstaande punten grenzen deze therapievorm duidelijk af van de klassieke psychoanalyse met de veelal frustrerende abstinente houding van de therapeut. Vergelijken met psychoanalytische psychotherapie is PESSO-psychotherapie meer-dimensio-neel, d.w.z. meer ruimtelijk en experiëntieel en meer geschikt om vroege stoornissen te behandelen. PESSO-psychotherapie is bij uitstek clientcentered, want de energie van de cliënt wordt nauwkeurig gevolgd en de grenzen die hij aangeeft worden zorgvuldig gerespec-

teerd. Vergeleken met psychodrama heeft de protagonist in een Pessogroep veel meer de regie in eigen hand. Alle mogelijkheden van Primal Scream en Bonding therapie kan een Pessogroep bieden, maar minder geforceerd en duidelijker gedefinieerd. Vergeleken met Gestalt-therapie is de rol van de Pessotherapeut duidelijker gedefinieerd en begrensd. Het gevaar voor magisch-omnipotente interventies is daarom in een Pessogroep geringer.

En tenslotte zitten er in een Pessopsychotherapie die lang genoeg duurt ook gedragstherapeutische, conditionerende elementen en niet weinig cognitieve noties.

Echter, geen enkele psychotherapeutische methode is universeel en geschikt voor de persoonlijkheid van elke cliënt en elke therapeut. Ook voor de Pessopsychotherapie geldt dat het effect in belangrijke mate afhangt van de persoonlijkheid van de therapeut(e) en de manier waarop deze de methode integreert.

Het lijkt me belangrijk de genoemde sterke punten van de Pessopsychotherapiemethode in het oog te houden en het Pessowerk niet specifiek te maken dan het is. Een speciale 'Pesso-anamnese' (waarin de door Pessa beschreven basisbehoeften centraal staan) bestaat niet en leidt naar mijn ervaring tot een zeer onheldere ordening van de gebeurtenissen in een levensgeschiedenis. Volgens mij bestaan er alleen goede en slechte anamneses. Uit een goede anamnese laat zich het ontstaan van problemen en eventuele symptomen goeddeels begrijpen.

Het begrip 'pilot' bij Pessa is niet wezenlijk anders dan wat in de psychoanalytische theorie het 'observing ego' genoemd wordt. De 'witness', de getuigefiguur, is een soms verhelderende explicitering van een element dat in elke psychotherapie aanwezig hoort te zijn: elke psychotherapeut is belangstellend getuige van de actuele emotionele uitingen van de patiënt en retrospectief getuige van het leed dat de patiënt vroeger is overkomen. Als de getuige als routine wordt opgevoerd wordt hij een dode etalagepop en vaak een hinderlijk obstakel.

De grote kracht van Pessopsychotherapie blijft naar mijn mening de mogelijkheid intense lijfelijke ervaringen op te doen in bevredigende interactie met goed gedefinieerde rolfiguren in een veilige context. Zulke ervaringen zijn nooit te vervangen door interactie met en tussen abstracte figuren en stemmen in de lucht; dat gaat de modale neuroticus boven de pet!

Heeft de PESSO-psychotherapie toekomst in Nederland?

Als wij als PESSO-therapeuten ons werk goed doen, zullen er altijd mensen zijn bij wier behoefte deze methode prima aansluit en die op geen andere manier zo duidelijk geholpen kunnen worden. Die mensen zullen ook middelen vinden om die therapie te bekostigen, al of niet via een verzekering. Het is goed mogelijk dat wij met onze tarieven (tijdelijk?) een stap terug moeten doen. Waar overheid, politiek en verzekeringen ons weinig kansen bieden zijn goede ervaringen van grote groepen cliënten de belangrijkste garantie voor een toekomst.

Verder is een goede opleiding uiteraard van het grootste belang. Daaraan is de afgelopen jaren hard gewerkt en veel verbeterd, maar er dreigen gevaren.

Het aantal psychiaters dat deelneemt aan de opleiding was al nooit groot, maar neemt af en is tot vrijwel nul gedaald. Voor de plaats van PESSO-psychotherapie in het geheel van de geestelijke gezondheidszorg is dat niet gunstig. Veel psychiaters werpen zich vooral op het beleid. Voor de psychiatrie en de psychiatrische opleiding is het ook niet goed. Te veel psychiaters hebben te weinig psychotherapeutisch besef en oordelen helaas wel.

Het gaat er bij de opleiding in de eerste plaats om goede psychotherapie te bevorderen. De PESSO-opleiding kan niet een allround psychotherapie-opleiding zijn, dus psychotherapeuten moeten met behulp van de opleiding betere psychotherapeuten worden! Als de opleiding teveel concessies moet doen betreffende de toelatingseisen, om de opleiding rendabel te maken is dat een risico zowel voor de kwaliteit van het PESSO-werk als voor de deelnemers aan de opleiding. Zij investeren immers veel in de opleiding en kunnen ernstig teleurgesteld raken als het werken als PESSO-therapeut uiteindelijk niet bevredigend lukt.

In de loop van de jaren heb ik nogal wat mensen zien afhaken en meer of minder geruisloos zien verdwijnen. Daar waren overigens ook mensen bij met ruim voldoende vooropleiding en met psychotherapeutische ervaring.

Anderzijds heb ik mensen die op papier onvoldoende vooropleiding hadden gedurende en na de opleiding zien uitgroeien tot PESSO-therapeuten aan wie ik een patiënt durf toe te vertrouwen. Veel hangt af van invoelingsvermogen en eigen emotioneel evenwicht. Ik sta dus nog met overtuiging achter het beleid dat deelname aan de opleiding, ondanks formele tekorten in de vooropleiding, na een (grondig!) persoonlijk ge-

sprek mogelijk maakt. Het instellen van het eerste jaar RINO-opleiding, dat mede dient als eventueel voorportaal voor de therapieopleiding is een verbetering en maakt grondiger en rechtvaardiger selectie mogelijk.

Afgezien van normale verschillen tussen opleidingsgroepen kan ik niet zeggen dat ik in de loop der jaren opvallende veranderingen in de kwaliteiten van opleidingen heb kunnen waarnemen. Mede door jarenlange ervaring met de opleiding tot arts, respectievelijk tot psychiater kijk ik daar ook nogal nuchter tegenaan. Je weet van tevoren dat je een aantal mensen opleidt die nooit goed in hun vak zullen worden, maar die wel voldoende scores om de studie af te maken. Maar soms ontpopt iemand zich onverwacht als boven de middelmaat!

De huidige PESSO-opleiding is relatief grondig en goed uitgedacht. Daar kunnen we best trots op zijn. Zij kan nooit volledig zijn, en eenzijdigheden en misverstanden zijn niet of nauwelijks te vermijden. Daarom is regelmatige intervisie, eventueel af en toe supervisie (bij verschillende supervisoren!), ook na voltooiing van de opleiding, van groot belang voor de toekomst van de PESSO-psychotherapie. Het mag een professionele psychotherapeut best vijf of meer jaren kosten om uit te groeien tot een psychotherapeut die (onder andere) van de PESSO-psychotherapiemethode een functioneel gebruik kan maken. Zelf ben ik dankbaar dat mij die tijd gegund is, want achteraf gezien heb ik toch een aantal jaren maar wat aangeknoeid!

Wat betekent PESSO-psychotherapie voor mij persoonlijk?

Binnen het bestek van dit artikel kan ik slechts kort op deze vraag in gaan. Ik zou er lang over kunnen uitweiden.

Allereerst heb ik tijdens de opleiding de meerwaarde ervaren van het gebruik van lichamelijke sensaties en lijfelijke expressie als belangrijke bron van informatie, naast en vaak voorafgaand aan verbale mededelingen. In eigen structures bij Al PESSO zijn herinneringen boven gekomen en heb ik dingen in mezelf ontdekt die in een vier jaar durende psychoanalyse niet aan de orde waren geweest. Ik heb vroeger in mijn (lichaams-) herinnering terug kunnen gaan en heb o.a. veel meer agressie kunnen uiten.

Ik ben geen andere therapeut geworden maar wel een betere, vind ik zelf. Ik voel mij niet een 'PESSO-psychotherapeut', maar een psychotherapeut die o.a. van Al PESSO veel en ook essentiële en originele dingen geleerd heeft. Ik werk wel anders dan vroeger. Een klassieke psychoanalyse, vijf maal per week op de bank, zou ik niet meer doen, ook niet als

ik jonger was. Het indicatie-gebied daarvoor vind ik zeer smal, als het nog bestaat. Ik meen dat ik nu sneller en effectiever kan werken, wel degelijk psychoanalytisch maar vaak gecombineerd met PESSO-technieken, in een groep of in individuele sessies.

Een heel belangrijk punt vind ik dat mijn roldefinitie van een psychotherapeut veel helderder en preciezer is dan vóór mijn PESSO-opleiding. Ik voel me daardoor vrijer en minder afstandelijk; ik durf meer van mezelf te laten zien omdat ik eerder en duidelijker zie wanneer dat functioneel is. De afstand tot de cliënt moet niet bepaald worden door mijn angst voor nabijheid, maar door wat die cliënt affectief nodig heeft in de symbolische situatie van de therapie, en door het respect waar de cliënt recht op heeft.

Ik heb meer oog gekregen voor het grote belang, eigenlijk de onvervangbaarheid, van veilig lichamenlijk contact met ouderfiguren tijdens het opgroeien. Deze notie is vooral essentieel bij het behandelen van mensen met vroeg-affectieve tekorten. Mijn anamneses zijn daardoor veelzijdiger geworden en mijn werkhypothesen voor de therapie preciezer.

Ik heb daardoor zekerder leren onderscheiden welke mensen je beter niet behandeling aan kunt bieden als je niet binnen redelijke grenzen langdurige continuïteit en intensiteit kunt garanderen.

Ik ben, mede door mijn ervaring als PESSO-psychotherapeut, scherper gaan zien dat een therapeut niet als ‘deskundige’ indicaties moet stellen, maar moet leren een patiënt zó helder te informeren dat die zèlf zoveel mogelijk verantwoordelijkheid kan nemen voor de keuze uit de beschikbare therapiemogelijkheden. De grenzen van de mogelijkheden zowel van patiënt als van therapeut komen dan zó tijdig aan de orde, dat een therapeut in een lopende behandeling niet in een situatie hoeft te komen waarin hij het gevoel heeft: “Hier kan ik echt niet verder”. Als het goed is kan de therapeut altijd verder, maar durft of wil de patiënt soms niet verder. Het is de kunst de patiënt duidelijk te laten ervaren wát hij niet durft of niet wil, en zo mogelijk waaróm.

Nu ik deze persoonlijke ervaringen heb opgeschreven, denk ik dat een aantal beweringen eigenlijk vragen om een nadere uitwerking en illustratie. Het kan trouwens ook geen kwaad als ze vragen oproepen en discussie provoceren.

Misschien krijg ik nog eens gelegenheid een en ander uit te werken in een nadere beschouwing.

DE ACTUELE BETEKENIS VAN PESSO-PSYCHOTHERAPI
E

Mijn vader en ik

PAUL MARTENS

Inleiding

In oktober 1944 was ik bijna twee jaar oud. Op een ochtend vroeg werd mijn vader vanwege zijn activiteiten in het verzet door de Duitsers gearresteerd. Deze arrestatie heeft ons gezin getraumatiseerd.

Begin 2000 meldde ik me aan voor psychotherapie omdat ik mij chronisch onveilig voelde in contact met anderen en omdat ik mij zowel 's nachts als overdag onrustig en gespannen voelde. Ik was niet meer in staat mijn werk in het onderwijs te doen.

In dit artikel beschrijf ik belangrijke momenten uit mijn Pesso-psychotherapieproces van juni 2000 tot en met december 2002.

Het artikel is als volgt ingedeeld. Eerst vertel ik wat er op die ochtend in oktober gebeurde. Daarna beschrijf ik kort de aanleiding voor de Pesso-psychotherapie. In het laatste en grootste deel van het artikel beschrijf ik voor mij belangrijke ervaringen in de loop van de therapie en de gevoelens en gedachten die er naderhand thuis bij mij opkwamen. In de nabeschuiving kijk ik terug en vraag mij af of ik veranderd ben.

Wat er gebeurde

Op een donderdag in oktober van het jaar 1944, 's morgens om ongeveer zes uur wordt er op de deur gebonsd van een pastorie in een dorp in de provincie. Behalve het dienstmeisje, dat al op is, slaapt iedereen nog. Zij kijkt wat er aan de hand is. Er staan drie of vier met geweren gewapende landwachten voor de deur. Het dienstmeisje gaat mijn vader en moeder die nog slapen, waarschuwen. "Wat moet ik" zegt ze, "wilt u nog vluchten via de kelder?" "Laat ze maar binnen", zegt mijn vader. Ze opent de voordeur. Twee of drie mannen stormen naar boven. Een ander blijft beneden bij de deur staan. Iedereen behalve de landwachten is doodstil, verlamd van schrik. Als mijn vader zijn kleren uit de kast haalt, staan er twee met het geweer in de aanslag achter hem. Mijn vader wordt meegenomen naar de gevangenis.

Half januari 1945 gaat mijn vader op transport naar het concentratiekamp Neuengamme. Mogelijk is hij daar half maart omgekomen, mogelijk ook later. Neuengamme is eind april 1945 door de SS ontruimd. Alle gevangenen zijn op transport gesteld naar de bocht van Lübeck en

MIJN VADER EN IK

aan boord van een aantal schepen gebracht, voor anker in de buurt van Neustadt, onder andere de Cap Arcona, een passagiersschip van het kaliber van de Titanic. Deze schepen zijn op 3 mei 1945 door de geallieerden gebombardeerd. Zij verkeerden waarschijnlijk in de veronderstelling dat het Duitse troepentransportschepen betrof. Daarbij zijn ongeveer 7000 gevangenen omgekomen. Vermoedelijk ook mijn vader. Mogelijk was het niet alleen een vergissing, maar heeft ook iemand die op de hoogte was, verzuimd te melden wie er werkelijk aan boord waren.

Voor de gezinssituatie was de arrestatie van mijn vader een ramp. Volgens het dienstmeisje, dat ik een tijd geleden hierover geïnterviewd heb, (mijn moeder praatte vrijwel nooit over mijn vader of over de oorlog) was het voor en na de arrestatie een verschil van dag en nacht. Mijn moeder richtte zich volledig op de afwezige vader. Enige keren per week fietste ze in de strenge winter van 1944/1945 ruim 30 km, om het laatste nieuws over mijn vader te horen en hem iets te brengen. Ze kreeg hem nooit te zien of te spreken.

Op de studeerkamer van mijn vader installeerden zich twee Duitse officieren, die bij ons ingekwartierd werden. Een groep Duitse soldaten bivakkeerde in de bijkeuken.

Na de bevrijding brak een onzekere tijd aan. Komt hij terug? Komt hij niet terug? Eindelijk, in augustus 1948, kwam er een officieel bericht uit Neustadt, via het Rode Kruis, dat mijn vader was omgekomen bij de ramp met de Cap Arcona. In datzelfde jaar zijn we verhuisd, mijn moeder met vijf kinderen, van wie ik de jongste was, vanuit het dorp, naar een flat driehoog in de stad.

Mijn leven werd gekenmerkt door spanningen, hoofdpijn, slecht slapen en niet uitgerust wakker worden. Bovendien was er sprake van een sterke prestatiedrang met een daaraan gekoppelde faalangst. In juni 2000 startte ik met Pesso-psychotherapie omdat de spanningen en vermoeidheid zo sterk waren geworden dat ik niet meer in staat was te werken.

De therapie

In dit gedeelte beschrijf ik mijn ervaringen tijdens oefeningen, structuren van mijzelf en structuren van anderen waarin ik een rol vervulde.

Ik citeer dagboekfragmenten waarin ik heet van de naald mijn ervaringen weergeef.

Onder de subtitel thuis, beschrijf ik de nawerking van de therapie.

Juni 2000 – Mijn ideale vader komt niet thuis

Tijdens de ideale ouderoefening mag ik een paar keer ideale ouder zijn. Dat doe ik graag, het geeft een goed gevoel.

Zelf ben ik niet aan ideale ouders toe. Terwijl de anderen bezig zijn of napraten realiseer ik me dat dan mijn ideale vader thuis zou komen. Als ik me dit bewust word, besef ik hoe verpletterend de emotie zou zijn die deze situatie zou oproepen. Idealiter zou hiermee alles kunnen veranderen. - Ik zou vrolijk, blij en ontspannen kunnen worden, met de mogelijkheid mijn gevoel voor humor echt te gebruiken en met een blijmoedige uitstraling, tegen diverse vormen van stress bestand. - Immers het niet meer, nooit meer, thuiskomen van mijn vader, was voor ons hele gezin beklemmend geweest.

De emoties rond het niet meer thuiskomen van mijn vader worden door mij weggedrukt. Bij het in de oefening thuiskomen van mijn ideale vader zou ik ook het gemis aan hem gaan voelen. Die emoties nu oproepen, zou onhoudbaar zijn.

Ik bespreek dit in de groep en ervaar daarbij wel ontspanning maar ook een emotie die diep in me zit en die zich een weg wil banen maar die ik met zorg en kracht tegenhoud. Anders zou het tot een onbeheersbare huiltui komen. Daar ben ik nog niet aan toe.

Juli 2000 – Het wandelstokje als metafoor voor de situatie na de arrestatie

Structure

Een aantal recente ervaringen hebben me herinnerd aan de afwezigheid van uitingen van genegenheid tussen mijn moeder en mij. Ik zit vol emoties. Ik begin de structure met te zeggen dat ik denk dat ik zal gaan huilen. En of dat erg is? Mijn ontroering ben ik van het begin af aan nauwelijks meester. Mijn hoofd in de handen, strak naar beneden kijkend, breng ik met moeite het een en ander naar voren. Zo nu en dan moet ik mijn neus snuiten.

Een groepslid heeft door zich negatief te uiten over affectief gedrag, onbedoeld de negatieve affectieloze kant van mijn moeder gesymboliseerd. Daarnaast moet ik denken aan het jongetje uit de klas op de lage-

re school dat ik niet mocht aanraken toen hij na een langdurige ziekte terug kwam. Mijn moeder wees mij af als ik genegenheid wilde tonen, een broer niet. Dit maakt me allemaal erg geroerd.

“Waar heb je behoefte aan?” “Aan een arm om me heen”. “Een ideale moeder”, zegt de therapeut, “maar wie dan?” Ik vraag iemand. Een arm om me heen, de andere hand op mijn knie en stijf aandrukken. Ik druk met mijn rechter hand op de hare en dat doet ons beiden goed. Ook het oogcontact zo nu en dan is hartverwarmend. Wat een moeder. Dit voelt goed, alsof ik als een jongetje van vier me tegen mijn moeder aan vlei. Zelfs onze hoofden vinden elkaar. Dit ontspant en het maakt mij warm van binnen. De uitdrukking op mijn gezicht verandert van verdrietig in kinderlijk blij. Zij kijkt alsof zij echt mijn ideale moeder is en veel van me houdt. Hoe is het mogelijk dat mensen die elkaar eigenlijk vreemd zijn elkaar dit zo kunnen geven?

Om aan te geven hoe het vroeger was vertel ik het verhaal van het wandelstokje. Ik was ongeveer vier jaar oud. Op de kermis in ons dorp had ik bij een kraam een echt wandelstokje gekregen. Ik was er trots op en blij mee. Er zijn nog foto's van. Na verloop van tijd thuisgekomen vielen de anderen over me heen om me het stokje af te pakken. Ik was de jongste. Ik probeerde van me af te slaan. “Hij slaat met het stokje”, zei een broer tegen mijn moeder. “Als hij het weer doet moet het in de kachel”, zei mijn moeder. Daarop begon mijn broer weer aan het stokje te trekken. Ik probeerde hem af te weren door te slaan. “Hij slaat toch weer met het stokje”, zei hij tegen mijn moeder. “Dan moet het nu in de kachel”, zei ze. Hij pakte het af, brak het op zijn been in tweeën, deed de klep van de kolenkachel open en gooide het in de kachel. Na verloop van tijd deed hij de klep nog eens open en zei tegen me, “Kijk daar is het stokje”. Ik heb gekeken, maar niet gereageerd. Ik zie het nog branden.

Ik wil niemand de negatieve aspecten van deze broer laten spelen. Uiteindelijk wordt dat een kussen. Wel komt er een ideale broer, die zegt dat hij zoiets nooit zou doen. En een ideale vader, die tegen de broer zegt: “Waag het niet weer zoiets te doen, dan krijg je met mij te doen”. Dat raakt me diep. Als ik dit beschrijf krijg ik weer tranen in mijn ogen.

Januari 2001 – Schuldig aan de arrestatie

Thuis

Ik heb me eindelijk afgevraagd waar ik was bij de arrestatie van mijn vader. Tot nu toe kwam ik in het verhaal niet voor. Ik was er niet bij. Ons voormalige dienstmeisje heb ik daarnaar gevraagd: “Waar was ik eigenlijk?” Toen ik haar verhaal daarover aan de Pessogroep vertelde, stakte ik enige tijd bij het moment dat hij weggevoerd werd door de landwachters. Ik sliep destijds bij mijn ouders op de slaapkamer. In het verhaal dat mijn zuster me over de arrestatie verteld heeft later, kwam ik niet voor. De andere kinderen hadden in de deuropening van hun slaapkamer gestaan toen hij ’s ochtends in alle vroegte werd afgevoerd. Ik niet. Ik was niet bij die andere kinderen. Volgens ons dienstmeisje, stond mijn kinderbedje echter op de slaapkamer van mijn ouders. Ik was er dus wel degelijk bij en heb alles van dichtbij meegemaakt dan de anderen. Ik ben in de nog authentieke pastorie wezen kijken. Er was geen andere slaapkamer waar ik had kunnen zijn.

Op de kast bij me thuis staat een foto van mijn vader. Onlangs werd ik me ervan bewust dat hij altijd verwijtend naar me kijkt. Dit veranderde toen ik een keer van heel dicht bij en heel nauwkeurig keek. In plaats van verwijtend keek hij vriendelijk. Toen begreep ik dat het verwijt in zijn blik uit mezelf komt, veroorzaakt wordt door schuldgevoelens. De ontdekking van deze schuldgevoelens geeft een gevoel van opluchting. Een mooi onderwerp voor een structure.

In deze tijd heb ik voor het eerst een visioen dat ik bij mijn vader op schoot zit. De weg naar liefde voor mijn vader wordt daarmee geopend! Terwijl mijn vader eigenlijk een gesloten boek is. Ik kan hem niet bereiken, hoe dan ook. Vermoedelijk vanwege die schuldgevoelens. Daarmee zet ik mijzelf in een gevangenis. Op dit fundament trek ik muren op die mij beschermen moeten tegen de gevaarlijke en boze buitenwereld. Ik kan moeilijk mezelf zijn, voel me meestal beklemd en kan slecht met emoties omgaan.

De structure

Ik begin met te wijzen op een gedicht van A. Roland Holst, “Onweer”, dat indertijd op het gymnasium een diepe indruk op me maakte. Een aantal regels staat in mijn geheugen gegrift:

*Geheimer oordeel dreigend omweer duistert uiterste kustgebieden.
En de wegen zijn stil geworden rondom het afgelegen hart,
waar een eenzame nog schuilt en er luistert*

MIJN VADER EN IK

.....

Waar zijn stille dode neerligt, welke hij prijs gaf.

Hiermee associeer ik vaak een paar regels van een versje, meer een smartlap, die ik me herinner van de lagere school. Het gaat over een man die met zijn zoontje en zijn dochtertje het graf van zijn vrouw bezoekt. Als ze er zijn kijkt het jongetje op naar zijn vader. Het versje gaat dan verder:

*Had ik die blik maar niet geslagen,
berhaal ik duizend keer.
't Gelaat dat toen mijn ogen zagen,
vergeet ik nimmermeer.*

Ik denk nu dat beide fragmenten in mijn geheugen zijn blijven hangen omdat ze op een gebeurtenis in mijn leven slaan.

De schuldgevoelens over mijn vader, *de stille dode die ik prijs gaf*. Het gedreun op de trap van de laarzen van de landwachten: *geheimer oordeel dreigend onweer*. En de *eenzaamheid* die het gevolg is geweest. De drukken-de last, de *duistere* schaduw van de schuld aan de arrestatie van mijn vader. Terwijl ik me daar niet van bewust was.

Ik vertel hoe ik onlangs schrok van het gezicht van mijn oudste broer. Dat gezicht zag er om een of andere reden ontsteld uit. Het had de priemende ogen van mijn moeder. Het was vlakbij en boezemde me angst in. Ik heb het in een reflexbeweging van me afgeduwd. Het *gelaat dat ik nooit meer vergeet*. Was dit het gezicht van mijn moeder tijdens de arrestatie, toen ik van louter angst begon te krijsen, en zij me in paniek tot stilte maande, in plaats van me liefdevol op te nemen en vast te houden en te troosten en gerust te stellen? Was dit mee de oorzaak van mijn schuldgevoelens?

Ik wijs op de aanhoudende onrust waar ik verklaringen voor zocht: de overgang van het dorp naar een flat in de stad, de druk om te presteren en geen fouten te maken op de lagere school, het gymnasium en op de universiteit en later als docent.

Maar nu, wat kan ik nu aanwijzen als oorzaak van de spanning en onrust? Er is geen school meer. De druk om te presteren bestaat niet meer.

MIJN VADER EN IK

Mijn vader, verwijtend, reusachtig groot, ongenaakbaar, onfeilbaar. In de structure zet ik hem op een voetstuk en laat ik hem verwijtend kijken. Vanuit mijn zittende houding kijk ik naar hem op en hij verwijtend op me neer. Het is fascinerend. Ik zit er langdurig naar te kijken. En laat hem zeggen: "Jij bent de schuld van mijn arrestatie". Dat komt hard aan, maar niet vreemd. "Hoe oud ben je?" vraagt de therapeut. "Ondefinieerbaar", zeg ik. Zijn foto, hij, stond vroeger in de stad op de boekenkast. Nu staat hij weer bij me thuis in de kast, duidelijk zichtbaar. Die verwijtende blik in zijn ogen.

"Wat voel je?" "Verdriet en de neiging om te zeggen dat ik er niets aan kon doen". "Is hij alles?" vraagt de therapeut. "Nee", zeg ik, "ze zijn met zijn tweeën. Mijn moeder hoort er ook bij. Mijn treurende moeder".

Voor haar rol kies ik iemand uit die goed chagrijnig kan kijken. Daar staan ze naast elkaar, op voetstukken, levensgroot op me neer te kijken met zijn tweeën. Ik word hierdoor gefascineerd. Mijn blik gaat van de een naar de ander. Maar dan voel ik woede in me opkomen. Een grote woede. "Wat zijn jullie een stelletje klootzakken", roep ik, "dat je mijn hele leven bedorven hebt". Ze krimpen ineen.

"Wat wil je", vraagt de therapeut. "Ze met de koppen tegen elkaar slaan". Twee kussens ervoor, ik aan de ene kant, zij aan de andere op hun kussens. Ik sla wel zes of zeven keer de kussens met een enorme kracht tegen elkaar. De eerste keer ga ik bijna zelf onderuit. Ze staan ingedeukt en in elkaar gedoken op hun kussens. Dat geeft ruimte. Iemand die helpt om de kussens vast te houden word er ontroerd van. Ik voel me opgelucht. Eindelijk heb ik ze vermorzeld.

Thuis

Ik ben min of meer in- of uitwendig fluitend naar huis gefietst. Ineens zijn allerlei dingen niet meer zo belangrijk.

Als ik mijn vrouw vertel van mijn structure, krijgt ze de tranen in de ogen. In eerste instantie denk ik dat ze het er eigenlijk niet zo mee eens is. Ook bij haar staat mijn vader denk ik op een behoorlijk voetstuk. Ik heb het haar zo goed mogelijk uitgelegd. Het gaat niet om mijn echte vader, maar om wat ik van hem gemaakt heb. Veel van mijn herinneringen moeten gekleurd zijn door de schuldgevoelens die ik zowel tegenover mijn vader als mijn moeder had. Het wandelstokje, het er niet bij horen. Als je schuldgevoelens hebt, denk je al gauw dat je er niet bij hoort. Dat ze je niet moeten. Iedere onaangename uiting: als laatste aan

de beurt, het kleinste stukje vlees, kleren van de anderen afdragen, niet aangehaald worden, niemand die zegt: “Ik houd van je”. Dat bevestigt het gevoel dat ik er niet bij hoor.

De opgeruimdheid houdt niet echt stand, maar de ontspanning van de structure komt na verloop van een paar dagen toch weer wat terug. Ik denk overigens dat een andere afsluiting beter was geweest. Niet alleen de onwerkelijke, reusachtige, met het beschuldigende vingertje wijzende ouders vermorzelen, maar ook de aanwezigheid van echte menselijke beminlijke ouders ervaren.

Mei 2001 – Alleen met het verdriet om de arrestatie

Structure

Vandaag beleef ik eindelijk de arrestatie van mijn vader tijdens een structure. In eerste instantie geef ik aan dit te willen, maar er moeite mee te hebben omdat ik alles alleen maar van horen zeggen heb. Dat geeft niet volgens de therapeut, het gaat niet om een reconstructie maar om mijn beleving. Iemand krijgt de rol van de sterke arm waar ik behoefte aan heb.

Iemand anders neemt de rol op zich van mijn moeder die geen aandacht voor me heeft. Er komt ook een moeder bij wie ik wel terecht kan. Het uithuilen begint als ik mijn vader tussen twee mannen zie wegvoeren, op de rug gezien. Of ik behoefte heb om dat neer te zetten. “Nee, ik zie ze zo wel”. Het huilen aan de borst van de man met de sterke arm is heftig en zijn steun groot. Op een gegeven moment zeg ik dat hij wel een schoon bloesje moet aantrekken na afloop. Dat is geen probleem.

Als ik wat rustiger word vertel ik dat mijn moeder later, een keer in de auto op weg naar huis heeft gezegd dat ze eigenlijk te weinig oog voor ons verdriet gehad heeft. Toen heb ik dat nog weg gewuifd. Nu zou ik willen zeggen: “Je meent er niets van”.

“Moet de moeder zonder aandacht reageren?” “Ze zou door de grond moeten gaan. Ook al heb je het zelf moeilijk, als je op een gegeven moment tot het besef komt je kind tekort te doen, ga je toch door de grond van schaamte en verdriet? Er was alleen maar kilte en vragen om aandacht. Geen warmte”.

Ik voel behoefte aan een echte moeder. Eerst tegenover elkaar en samen huilen. Ik voel echter dat ze daar moeite mee heeft en geef aan dat ik me daar moeilijk aan over kan geven. Dan bij haar op schoot en opnieuw huilen dicht tegen elkaar aan geklemd. Zij houdt mij, ik haar, ste-

vig vast. Heel intiem. Warme gevoelens. Ze kijkt ook echt lief, alsof ze van me houdt. Warm. Op een gegeven moment zoen ik haar op haar wang.

Dat beeld, van de lieve warme moeder die me vriendelijk aankijkt en tegen zich aanklemt, wil ik vast houden.

Juli 2001 - evaluatie

Ik zeg dat het allemaal nogal gecompliceerd is. “Het gaat niet alleen om de arrestatie van mijn vader, maar ook om wat er allemaal daarna gebeurde”. De therapeut vindt ook dat ik me niet alleen moet concentreren op de arrestatie van mijn vader, maar ook op zijn afwezigheid daarna.

Januari 2002 – De kooi en de vlinder: alleen na de arrestatie

Structure

Ik begin over mijn moeder, naar aanleiding van een opmerking van de therapeut tijdens de evaluatie voor de kerstvakantie. Hij had de indruk dat ik de schuld van alles aan mijn moeder gaf. Ik leg uit hoe ik er tegen aan kijk. Mijn moeder was de dupe van de omstandigheden. Ik kroop voor mijn gevoel toen ik “wakker” werd, tot bewustzijn kwam, een jaar of vier oud, uit een donkere tunnel. Ik hield mijn moeder de hand boven het hoofd. Enerzijds had ik de neiging altijd rekening met haar te houden, anderzijds om mijn eigen gang te gaan. Als er sprake was van verzet was dit meestal lijdelijk. Of ik deed gewoon wat ik wilde, zoals ik een keer tegen haar wil ben gaan kanoën. Daarna mocht het.

Op een gegeven moment vraagt de therapeut waar ik naar toe wil. Ik zeg dat ik dat ook niet weet. Hij haalt mijn vader erbij en zegt dat ik die op een voetstuk plaats. Op dat moment stop ik met denken. Ik kijk alleen maar en voel me leeg worden in mijn hoofd. De rest van mijn lijf geeft weinig reacties. Daarna komt het denken wel weer wat terug.

Ik vertel van mijn mislukte pogingen om iets van hem te ervaren via zijn oude kennissen in de omgeving van mijn geboortedorp. Ook andere ervaringen. Mijn vader was nog geen 40 jaar oud toen hij werd gearresteerd. Ik ben nu al 59 . Als ik bij de foto van mijn vader sta en naar hem kijk heb ik toch nog het gevoel dat hij in alle goede eigenschappen zoals levenswijsheid ver boven mij uitsteekt. Niet te benaderen. De afstand tussen een heel klein jongetje en een heel grote vader is er nog

steeds. Bovendien kijkt hij eigenlijk altijd afkeurend, behalve als ik met mijn blote (loepachtige) ogen kijk. Dan zie ik een vriendelijke, zelfs lieve, enigszins onzekere man naar me kijken.

Beide vaders zet ik neer, de ongenaakbare, afkeurend kijkende en de vriendelijke, menselijke. In eerste instantie zetten we de vriendelijke vader naast me met een arm om me heen, in tweede instantie naast de ongenaakbare en ik krijg de arm om me heen van een ideale vader.

De ongenaakbare vraag ik: “Ben je boos op me?” Ik voel me alleen. Ik laat hem zeggen: “Je hebt me niet beschermd bij de arrestatie”. Nu ik dit opschrijf grijpt het me weer aan. Ik voel een rest van verdriet. Op het moment dat ik het plan krijg om hem dat te laten zeggen voel ik de grond onder me wegzakken en een onverdraaglijk sterke emotie opkomen. Ik sta op de rand van een peilloos diepe put, een donker gat. Ik moet mijn best doen hier niet in te storten. Vervolgens trekt er als het ware een beschermende koker om me heen. Zo’n beeld zie ik. Merkwaardig eigenlijk. Is dit verbeelding of zijn het de oude gevoelens?

Ik herinner me de kop van mijn oudste broer die me onlangs van vlakbij ontsteld aankeek en die ik haast weggemaaid heb. Het hoofd van mijn moeder vlak na de arrestatie?

Hoe het ook zij, ik voel me verloren en alleen, als de ongenaakbare vader die opmerking maakt, dat ik hem niet beschermd heb. “Kan er iemand voor je opkomen?” “Ja”, zeg ik, “de ideale vader”. “Wat moet hij doen?” “Zeggen dat de ongenaakbare vader dit soort onzin niet kan zeggen”.

De ongenaakbare vader reageert in eerste instantie niet. Ik laat hem in stappen van steeds intensievere acties, ontsteld raken en voorover duiken. Het is een goed gevoel hem met de handen zijn kalende hoofd te zien afschermen. Ondertussen houdt de ideale vader zijn arm om me heen en laat ik mijn hoofd tegen zijn schouder leunen. Ik voel opluchting en daarna angst.

Twee beelden doemen op. Het beeld van de vlinder die direct na het verpoppen zijn vleugels moet ontplooien door ze op te pompen. Daarna worden ze hard. Prompt hij niet direct dan worden ze nog in elkaar gekreukeld hard en zijn niet meer te ontplooien. Daarnaast het beeld van de gevangene die altijd in een kooi gezeten heeft. Laat je hem vrij dan wordt hij doodsbenuwd en wil weer in zijn kooi terug. Daar is het altijd veilig geweest. De kooi belet hem wel zich te ontplooien.

Thuis

Ik ben veel alleen op mijn studeerkamer. Daar is het veilig. Ik wil niet gedwongen worden mijn veilige plek te verlaten. Wel moet de deur gemakkelijk open kunnen zodat ik weg kan als ik weg wil. Niet gedwongen. Een vlinder die zijn vleugels niet heeft kunnen ontplooien is kwetsbaar. Net als ik als ik me buiten mijn veilige kooi begeef. Kan ik me nu nog sociaal gaan ontplooien als de schuldgevoelens over de arrestatie van mijn vader wegebben? In geen geval overhaast, want wat er ook gebeurt, dit moet in mijn eigen tempo en als ik er zin in heb. Ik voel me, alleen hier op mijn studeerkamer met interessante dingen bezig, niet ongelukkig.

Terwijl ik met de structure bezig was heb ik er voortdurend mijn twijfels over uitgesproken. Feitelijk gaat het om een hypothese. Kleine kindertjes die iets ergs meemaken dat ze niet kunnen duiden en die geconfronteerd worden met een plotseling veranderde houding van hun huisgenoten, kunnen zich over het gebeurde erg schuldig gaan voelen. Ik heb nooit lang naar de foto van mijn vader kunnen kijken. Ik heb altijd een beklemmende donkere schaduw over me heen gevoeld. Ik heb het idee dat ik me door die beklemming niet heb kunnen ontplooien, niet sociaal noch emotioneel. Merkwaardig was het voelen van een zo sterke emotie (alsof ik in een peilloos diepe put dreigde te vallen) dat ik me er tegen moest wapenen en maar een glimp ervan kon toelaten.

Vanmorgen begrijp ik eindelijk wat de therapeut bedoeld moet hebben met zijn opmerking dat ik mijn moeder teveel de schuld van alles geef. In het slotpraatje gisteren zei hij dat het bij Pesso altijd gaat om personen die verantwoordelijk gesteld moeten worden, nooit om situaties. Dit betekent natuurlijk dat ik behalve naar mijn moeder ook naar mijn vader en eventueel de anderen moet kijken. Ik zou het gevoel moeten hebben dat ik door mijn vader in de steek gelaten ben. Dat heb ik, geloof ik, niet. Misschien wordt, dan wel werd, dat volledig weggedrukt door het gevoel schuldig te zijn aan zijn arrestatie. Een interessant punt voor een volgende structure.

Januari 2002 – De mensen ter wille zijn

Geen structure. Ik vraag de therapeut of hij inderdaad bedoelde dat ik niet alleen naar mijn moeder maar ook naar mijn vader moet kijken. Ja, is het antwoord. Hij bedoelde dus niet dat ik mijn moeder onrecht deed. Integendeel. Die interpretatie kwam voort uit mijn gevoel het mensen altijd naar de zin te moeten maken. Nu is ook duidelijk waarom mijn denken over de opmerking van de therapeut dat ik mijn moeder

teveel de schuld van alles gaf, vast liep. Hij bedoelde niet dat ik haar te kort deed. Ik moest ook naar de anderen kijken.

Mei 2002 – Vóór de arrestatie, de vader die weinig aandacht voor me heeft

Structure

Voor mijn gevoel is de winst van deze therapie dat er duidelijkheid wordt gecreëerd. De soms verwarrende mengeling van sterke oude en nieuwe emoties wordt er begrijpelijk en daardoor hanteerbaar door.

De emoties ten aanzien van de arrestatie van mijn vader. De schuldgevoelens dat ik hem niet voldoende beschermd zou hebben. Als ik eraan denk dat mijn vader me in de steek gelaten heeft, zijn er eigenlijk nauwelijks emoties. Mogelijk liggen die zo diep dat ik er (nog) niet bij kan. Mogelijk zijn ze er niet of nauwelijks. Ik heb hem zien weghalen. Hij is dus niet zelf weggegaan. Die onvrijwilligheid laat mogelijk geen ruimte voor verwijten. Volgens de therapeut is dat mogelijk.

De nachtelijke spanningen. Overdag kan ik het gevoel van onveiligheid wel hanteren. De spanning of stress meet ik aan de frequentie van mijn hartslag, die wordt de laatste tijd overdag soms redelijk rustig. 's Nachts echter begint het weer. Mijn hoofd raakt het kussen nog niet of mijn hart begint bij wijze van spreken alweer te bonzen. "Droom je?" "Ja". "Hoe?" "Meestal kan ik me de dromen niet herinneren. De dromen die ik me wel kan herinneren gaan over lesgeven in een gebouw waar ik niet ben en in een lokaal dat ik niet kan vinden. Of over dat ik moet plassen, maar geen geschikte plek kan vinden. Soms droom ik dan dat ik geforceerd plas, meestal word ik eerder wakker".

Ik vertel het verhaal over het bedplassen in de tent bij kennissen op vakantie en de spanning daarbij: ik mocht niemand tot last zijn. Toen mijn moeder naderhand de ringen in de slaapzak zag, vroeg ze niet naar de oorzaak. Ik droomde dat ik moest plassen en plaste in mijn slaap. Haar enige commentaar was dat ik uit bed moest gaan als ik moest plassen. Daar heb ik nu nog nachtmerries van.

"Heb je niet naar je vader verlangd, dat hij terug zou komen?" Deze vraag is precies in de roos en roept veel emoties op. "Toen ik hier eens met een broer over wilde praten, zei die slechts dat het vaders tijd was geweest. Er viel niet over te praten. Ik was in dit opzicht alleen".

"Verlang je er nu niet naar met je vader te praten?" "Ja, nog altijd". "Hoe oud ben je?" "Mijn leeftijd varieert tussen 0 en 59 jaar". "Wil je

hem nu niet laten terug komen? “Nee, dan zou ik het gevoel hebben mezelf voor de gek te houden. Dat wil ik niet”.

Uiteindelijk komt de vraag naar het ontstaan van de gevoelens van onveiligheid. Die gevoelens zijn al ouder dan het moment van de arrestatie van mijn vader. Het is voor die tijd al begonnen. Ik vraag een rolfiguur die mij steunt met een arm om me heen.

Dan komt de schakel naar de tijd voor de arrestatie. Hij danste volgens ons dienstmeisje met me door de kamer en dat was het. Hij compenseerde niet de kilheid van mijn moeder. De signalen die zijn jochie uitzond merkte hij niet op. Ik, zijn jochie van nog geen twee jaar, deed dus tevergeefs een beroep op hem. Hij had aandacht voor de problemen van zijn jochie moeten hebben.

Iemand komt in de rol van de vader die op de buitenwereld is gericht. Hij roept mijn boosheid op. “Wat wil je met hem?” “Ik zou willen dat hij berouw toont”. Iemand anders krijgt de rol van de vader die berouw toont over zijn gebrek aan aandacht voor zijn kleine jochie. Dat jochie had geen behoefte aan gehos maar aan stille warme liefde. Dat wat ik intuïtief mijn eigen kleintjes gaf. Daar ontbrak het aan. Deze vader met het hoofd gebogen in zijn handen, roept boosheid en verdriet op, diep verdriet afgewisseld met boosheid.

Het blijkt dat ik mijn eigen handen stevig vasthoud, ondanks de steunfiguur. De therapeut en ik merken het tegelijkertijd. Dan pak ik de steunfiguur vast. De vader met gebogen hoofd, die berouw toont, stuur ik weg, buiten de deur. Ik kan hem niet meer zien. De andere is helemaal buiten beeld. De gebogen vader slurpt al mijn aandacht op. Hiermee is een oud gevoel aan de oppervlakte gekomen.

Het is niet begonnen met de arrestatie. Het was voor die tijd al aan de gang. Hiermee valt mijn vader van zijn voetstuk en wordt een gewoon mens. Pas dan kan ik ook trots op hem zijn. Op een onmenselijke krachtpatser kan ik niet trots zijn. Op een mens als ieder ander, die pal blijft staan voor zijn principes, kan ik dat wel. Dit betekent niet dat ik het met al zijn keuzes eens ben.

Mei 2002 – Het boze jongetje en de schuldbevuste ouder

Vandaag bespreek ik mijn vorige structure: mijn boosheid als klein jongetje dat een schuldbevuste ouder weg stuurt om hem te straffen, maar eigenlijk hoopt dat hij hem in zijn armen zal nemen. Die ouder had eigenlijk uit eigen beweging terug moeten komen en zeggen: “Je bent mijn jochie, ik houd van je”. Ik heb het gevoel dat een kronkel in mijn

hoofd is gladgestreken en dat ik nu mijn vader op een andere manier kan benaderen. Het was een belemmerende en oude kronkel. De therapeut is het er mee eens. Ook zegt hij naar aanleiding van opmerkingen uit de groep dat we goed moeten beseffen dat we niet bezig zijn met de echte ouders maar met de beelden die we daar zelf in onze geest van gemaakt hebben. Een interessante en belangrijke gedachte.

Juni 2002 - Evaluatie

Beide structures van vandaag geven me het gevoel dat ik nog niet klaar ben. Ik heb nu wel mijn verleden emotioneel doorgewerkt en daar duidelijkheid over verkregen, maar ik voel me nog steeds niet veilig in de aanwezigheid van anderen. Ik voel me in eerste instantie vaak klein en onbeduidend in het contact met anderen. Na enig wennen heb ik dat meestal wel weer onder controle. Maar ik heb nog steeds moeite met andere mensen in contact te komen, er heen te gaan of ze te ontvangen. Dat lijkt me onnatuurlijk. Voor veel mensen is gezelschap ontspannend, mij maakt het gespannen.

Oktober 2002 – Het briefje

Thuis

Gisteren zijn mijn vrouw en ik bij één van mijn broers geweest. We hebben o.a. gepraat over onze vader. En, oppervlakkig, over mijn therapie. Ik heb uitgelegd dat ik leer mijzelf te begrijpen. Prikkels uit mijn huidige omgeving kunnen gevoelens van vroeger oproepen en die kunnen erg hevig zijn. Dit begrijpen maakt het gemakkelijker om die gevoelens te hanteren. Ze laten komen en mij realiseren dat ze van vroeger zijn, maakt dat ze wel weer wegebben.

Ik heb nu het laatste briefje van mijn vader aan mijn moeder, uit de gevangenis. Tot nu toe had niemand me dit willen geven. De anderen hadden het wel gelezen, of het was hun voorgelezen door mijn moeder. Mij had ze er slechts enkele zinnen uit voorgelezen. Mijn broer heeft mij, na lang aandringen, de overblijfselen van het archief van mijn moeder gegeven. Daar was het briefje bij. Voor mij bevat het twee boodschappen: “Het spijt me dat ik niet meer aandacht aan jou en de kinderen gegeven heb”, en “Een heel dikke zoen voor jullie allemaal”. In de therapiegroep heb ik gezegd: “En er stond niet bij behalve voor

onze jongste”. Dus ook voor mij. Mijn vader wilde mij dus graag een heel dikke zoen geven. Ook bij de eerste boodschap stond niet “behalve de jongste”. Dus mag ik geloven dat hij ook mij bedoelde. Het doet me goed dat hij mij graag meer aandacht had willen geven. Hoe mooi zou dat geweest zijn. Ik word er warm van.

De kritische stem in me zegt zo nu en dan: “Misschien ligt het wel voor de hand dat mensen in de gevangenis zulke gedachten hebben”. Maar dat zal wel komen omdat ik het nauwelijks kan geloven. Hoe is het mogelijk. Ik hoor er dus helemaal bij.

Thuis

Bij een structure kreeg ik de rol van een vader die wel aandacht voor de hoofdpersoon heeft en wel op haar let. Uiteindelijk viel ze snikkend in mijn armen, en moest ik zoiets zeggen als: “Meisje, meisje toch”. Een ontroerende ervaring. Ik heb haar nog een keer spontaan tegen me aangedrukt. Dat deed haar goed. “Zo had het moeten zijn”, zei ze.

Bij de “sharing” heb ik gezegd dat het me erg goed deed, zo’n rol. Een mooie herinnering voor later. Toch zijn het echt rollen. Het gevoel is tijdelijk. Je kijkt iemand in zo’n situatie liefdevol aan en op dat moment is dat echt. Nu ik hier zit is het weer over. Gelukkig maar.

November 2002 – Baby

Structure, na de pauze

In de pauze doe ik voor het eerst tijdens een therapiemorgen een plas. Terug na het plassen zitten de anderen al te wachten. Doe maar rustig aan, zegt iemand. Even later zegt de therapeut hetzelfde. Blijkbaar is mijn onrust van me af te lezen. Met die onrust begin ik dan ook .

“Hier wil ik het over hebben”, zeg ik. “Dat ik er niet goed tegen kan als anderen op me moeten wachten. Daar word ik erg onrustig van. Dat wil zeggen de basale onrust wordt dan versterkt door de omstandigheden. En daar is maar weinig voor nodig”. Daarna beschrijf ik mijn onrust en spanningen. “Waardoor zijn die er dan?” vraagt de therapeut.

Ik noem twee mogelijkheden, de arrestatie van mijn vader, met als illustratie de nacht dat ik wakker werd, niet zo lang geleden ergens in een vakantiehuisje en het gevoel had dat er spanning in mijn gehoororgaan zat. Ik had als het ware de spieren aan hamer, aambeeld en stijgbeugel tot het uiterste gespannen, om maar geen geluid te missen. Dit gevoel heb ik andere nachten niet kunnen reproduceren. De arrestatie

van mijn vader ging met veel lawaai gepaard. Gebons op de deur en gestamp naar boven.

De andere mogelijkheid is mijn onveilige hechting aan mijn moeder, wellicht tot uiting komend in dauwworm. Ik was een lastige baby, volgens mijn moeder. Ik heb maar kort borstvoeding gehad. Toen wij haar daar eens naar vroegen, keek ze eigenlijk vies, alsof ze er een afkeer van gehad heeft. De oorlog was al spannend in de tijd van mijn conceptie, voorjaar 1942. Mijn moeder kon niet met spanning omgaan. Als je dauwworm hebt zie je er nog onaantrekkelijk uit ook. Mijn vader werd in beslag genomen door zijn verzetsactiviteiten en zijn gewone werk.

“Wil je deze kanten van je vader en moeder neerzetten?” “Ja”. Er komen twee rolfiguren, een man en een vrouw. Ik laat ze zeggen: “Ik heb geen tijd voor je, je ziet er onaantrekkelijk uit, je bent een lastige baby”. Dat komt hard aan.

De therapeut vraagt wat er met me aan de hand is. “Ik dreig hierin weg te zakken”, zeg ik. Ik zit stil als het ware in gedachten verzonken naar de grond te kijken. Tegelijk verbaas ik me over de realiteit van de gevoelens. Het lijkt erg moeilijk de eenzaamheid van een emotioneel verwaarloosde baby te voelen. Nu nog heb ik het gevoel daar slechts even aan geroken te hebben. Anderzijds heb ik het gevoel dat het er wel degelijk zit, maar ik kan er moeilijk contact mee krijgen.

“Waar heb je behoefte aan?” “Aan een steunfiguur die me vasthoudt”. Die houdt me vast van opzij. Dat helpt wel en geeft ook veiligheid. Toch blijf ik er langs strijken, zoals je een puist zachtjes kunt betasten of er overheen aaien, om hem te lokaliseren. Pas als je er in doordringt voel je de pijn in al zijn hevigheid.

“Waar heb je nog meer behoefte aan?” “Aan een moeder die wel blij met me is”. “Wat wil je?” Eerst komt ze naast me zitten en houdt me vast. Maar dat is het niet. Dan stelt ze zelf voor mij op schoot te nemen. “Mijn grote lijf zit wat in de weg”, zeg ik. Volgens de therapeut kan er uitbreiding komen. Bij moeder en haar uitbreiding kruip ik dan op schoot. Wat een moeder. Ze knuffelt me alsof ik echt haar kleintje ben. Ze beroert mijn voorhoofd met haar lippen, zoals een moeder dat doet en drukt haar wangen tegen de mijne. Hoe weldadig en ontspannend is dat.

“Wat moet er met die twee andere ouders gebeuren?” Ik wil ze het liefst negeren, maar dat kan niet. Dus laat ik ze door de steunfiguur wegslepen, de gang op. Naar ze kijken en zien dat ze weggesleept worden, brengt weer spanning teweeg in mijn voorhoofd. “Zijn ze weg?”

“Nee, ze zijn niet weg, ze zitten nog in mijn hoofd”. Dan haalt de therapeut ze weer terug. Ik laat de steunfiguur tussen hen en mij plaats nemen, zodat ze uit beeld zijn. Dat is beter.

“Waar heb je nog meer behoefte aan?” “Aan een vader die wel aandacht voor me heeft en me ook vasthoudt. De steunfiguur neemt de rol van deze vader op zich. Hij komt aan mijn nog onbeschermd kant me vasthouden. Ook hij beroert mijn hoofd met zijn lippen. Ook mooi, maar mijn voorkeur gaat uit naar de moederfiguur. Die laat ik me nog weer eens lekker knuffelen. Als ik aanstalten maak weer wat terug te gaan, houdt ze me vast en gaat door. Weldadig. En indrukwekkend hoe dit zo weldadig kan zijn.

Thuis

Thuis ben ik moe. De hoofdpijn is niet weg. Ik heb van twee tot half vier liggen slapen. Zo nu en dan ben ik even wakker. Dan trekt de hoofdpijn langzamerhand weg.

De conclusie moet zijn dat de negatieve aspecten van mijn ouders het gevoel van onveiligheid en spanning in mijn voorhoofd veroorzaken. De kunst is nu de positieve gevoelens uit de ervaring met de ideale ouders vast te houden.

December 2002 – Evaluatie en afscheid

Evaluatie

Bij de opening van de therapiesessie kom ik terug op een eerder besluit door te willen gaan met de therapie. Mijn ouders waren geen onverlaten die mij in de poep lieten liggen en zo. De emoties die ik had bij de structuren over de arrestatie van mijn vader en de tijd erna, zijn erg heftig geweest. Mijn gevoelens bij de structuren over mijn babytijd waren lang niet zo heftig. Overigens is zorg (op tijd verschonen en dergelijke) zonder aandacht en liefde voor een kind heel verwarrend en kan leiden tot onveilige hechting.

De laatste structuren doet me nog steeds goed. Die was echt hartverwarmend. Daar nog een structuren overheen zetten zou misschien juist weer averechts kunnen werken.

Afscheid

Ik zeg het gevoel te hebben me los te moeten scheuren van deze groep. Ik ben begonnen me hier te hechten. Eenmaal moet je afscheid nemen. Je kunt de rest van je leven geen Pesso-psychotherapie doen. Weemoes-

MIJN VADER EN IK

dig is het zeker. De gedachte dat ik de groepsleden nooit meer terug zal zien is eigenlijk onverdraaglijk.

Nabeschouwing

Het is nu februari 2004. Ben ik veranderd?

Volgens mijn vrouw zeker. Ik ben opener geworden, blijer, minder afstandelijk, minder in mezelf gekeerd en ik kom voor mezelf op. Ik leen anderen een schouder om op uit te huilen of een arm om hun schouder.

Ik kan emoties van vroeger herkennen en hanteren.

Ik heb de vroegtijdige dood van mijn vader verwerkt. Ik kan uit mezelf met anderen over hem praten, zonder door emoties overmand te worden of dicht te slaan.

Ik ben graag in Neuengamme, op wat over is van het voormalige concentratiekampterrein, een soort museum. Daar heb ik het gevoel dat ik mijn vader ervaar. Dat gevoel heb ik niet in mijn geboortedorp. Daar zijn mijn herinneringen te sterk.

Ik heb er vrede mee niet meer te werken. Ik houd van echt contact. Ik ben ook graag alleen en ik heb een hekel aan grote rumoerige gezelschappen.

Ik heb een plek waar ik me veilig voel. Ik kan met mezelf leven.

'Holes in roles'

Verslag van de workshop op 12 en 13 mei 2003 in Amsterdam.

Workshopleider: Al Pesso

LISA VOS-BOSSCHER

Aanwezig was Al Pesso en een Duits- Nederlandse groep van ongeveer 17 therapeuten, van ervaren tot in de eerste jaren van hun opleiding.

De workshop begon met een introductie van Pesso over zijn nieuwe concept van een 'entity' (wat ik maar zal vertalen met het Nederlands woord entiteit) als een onbewust en onnipotent deel van de cliënt dat zich uit compassie voor een ouder in het kind heeft ontwikkeld.

Meer nog dan door het autobiografisch geheugen worden we gedreven door ons genetisch geheugen. Ieder mens heeft niet alleen een aangeboren notie van wat hij als kind nodig heeft, maar ook de op latere leeftijd te vervullen ouderrol ligt als het ware al klaar in de genen.

Wanneer nu een kind geconfronteerd wordt met een ouder of ouders die in hun eigen kinderlijke behoeften tekort gekomen zijn, is het niet alleen om zijn eigen voortbestaan veilig te stellen, maar ook uit oprechte compassie geneigd de rol van de behoefte-

bevredigende ouder/partner van zijn vader of moeder te vervullen. Het gevolg is het ontstaan van een opgeblazen, uitvergrootte 'entiteit' in het kind, waaronder zijn eigen, kinderlijke behoeften niet meer voelbaar zijn. Deze entiteit is een 'fremdkörper' binnen het zelf, het kan gezien worden als een 'bezeten' zijn, als een onnipotent niet-zelf, waar de cliënt zich niet bewust van is.

Cliënten met een dergelijke ontwikkelde 'entiteit' zijn bezet met de behoeftebevrediging van de ouder.

Deze cliënten kunnen geen ideale ouders accepteren die hen als nog in hun eigen kinderlijke behoeften tegemoet zouden kunnen komen.

Pas wanneer de cliënt zijn reële ouder voor zich ziet, of in de ruimte plaatst en deze ouders met behulp van ideaalfiguren geeft wat ze nodig hebben, valt er een last van de schouders van de cliënt. Pas dan kan contact ontstaan met de eigen kinderlijke behoefte van vroeger, die onder zijn 'entiteit' bedolven is geraakt.

Na deze introductie volgde een door Pesso geleide structure waarmee hij illustreerde wat hij bedoelde. De nauwkeurig gevolgde gezichtsuitdrukkingen van de cliënt werden vertaald in getuige-interventies. Het lichaam van de

cliënt werd nauwkeurig gevolgd vooral als reactie op het beeld van de behoeftige ouder die alsnog een ideale ouder kreeg.

Door stil te staan bij de geschiedenis van de behoeftige ouder werd de compassie van de cliënt zichtbaar in zijn verdriet. Het vermoeden van een entiteit werd bevestigd door een demonisch lachje van de cliënt. De entiteit die niet wilde wijken trad op de voorgrond. Dat was het moment voor de behoeftige ouder om, onder regie van Pesso, in de arena plaats te nemen. De ouder van de cliënt werd nu de ontvanger, de entiteit werd zichtbaar kleiner, de ware behoeften van de cliënt werden gevoeld en kregen alsnog een passend antwoord.

Na de pauze werd spontaan een oefening bedacht, waarin therapeut en cliënt samen op zoek gaan naar de geschiedenis van de ouders van de cliënt. Doel is het opsporen van een eventueel bij de cliënt ontstane 'entiteit' en het alsnog inscèneren van een situatie waarin de ouders van ideale ouders worden voorzien. De oefening werd in de groep geleid door een therapeut die 'live' door Pesso werd gesuperviseerd.

Hij vindt het belangrijk om in het begin van de oefening samen 'paint and place the parents and/or the grandparents in the room'.

Zo ontstaat een levendig beeld van de ouder waar het om gaat en kan de cliënt ervaren hoe deze beelden hem emotioneel bewegen.

De volgende stap is het neerzetten van rolfiguren die de ouders en grootouders symboliseren, gecompleteerd met ideale rolfiguren. Zo ontstaat uiteindelijk een multi-generatieel beeld van hoe de geschiedenis van de cliënt had kunnen zijn, waren er ideale grootouders en/of ouders voor zijn ouders geweest.

Als de cliënt ziet en ervaart dat de behoefte van zijn ouder symbolisch bevredigd wordt kan er een last van hem afvallen.

De oefening eindigt wanneer de cliënt uiteindelijk zelf ideale ouders neerzet, die aansluiten bij de eigen behoefte van toen, waar hij het contact mee had verloren. Tot besluit van de middag werd in tweetallen een begin met de gedemonstreerde oefening gemaakt.

De volgende dag ging Pesso dieper in op nuances van het begrip omnipotentie.

Als er geen ouder of belangrijke ander in de buurt van het kind is die een passende interactie biedt voor zijn verlangens en gevoelens, gaat het kind in zijn eigen behoeften voorzien. Het kind neemt zijn toevlucht tot een magische, door hemzelf geschapen ander, het

heeft geen ander meer nodig en wordt zo tegelijk behoeftige en behoeftebevredigende almachtige. Het kind wordt zijn eigen god.

De door het kind ontwikkelde en in de interactie met de behoeftige ouder ontstane entiteit is een andere vorm van omnipotentie. Het ontstaan van de entiteit komt voort uit oprechte compassie met de behoeftige ouder. De geschiedenis heeft bij het kind het onbewuste besef doen ontstaan dat het onmisbaar is voor de ouder en dat er niemand anders is die zijn plaats kan innemen.

Belangrijk is de geschiedenis van de cliënt te kennen zodat bij het opstellen van een werkhypothese onderscheid gemaakt kan worden tussen een bij de cliënt aanwezig tekort in bevrediging van basisbehoeften, gevolgen van trauma of van een ontwikkelde entiteit.

's Middags demonstreerde Pesso opnieuw in een structure hoe hij te werk ging bij het op zoek gaan naar een bij de cliënt ontwikkelde entiteit. Afkeer van de ouder, compassie voor diezelfde ouder, ongelooft dat er alsnog bevrediging voor de ouder geboden kan worden en lichte triomf over het besef de enige te zijn die de ouder in zijn behoefte kan voorzien, kunnen signalen zijn die wijzen in de richting van een entiteit.

De middag werd afgesloten met dezelfde oefening van de vorige dag.

In de evaluatieve ronde klonk veel inspiratie en enthousiasme van de aanwezige deelnemers. Over het algemeen had men het gevoel de tijd nodig te hebben de informatie te laten bezinken. Het vertrouwen werd uitgesproken dat men de uitbreiding van het gereedschap in de toekomst goed zou kunnen gebruiken.

Wat mij het meest getroffen en gerustgesteld heeft is het feit dat Pesso door dik en dun een lichaamsgericht therapeut blijft. Hij verstaat de kunst, de woorden de mimiek en de gebaren van de cliënt volgend, de innerlijke scène zodanig vorm te geven dat een tableau-vivant zichtbaar wordt. Een schildering die de cliënt beroert en uitnodigt tot vormgeving in de ruimte. De cliënt neemt waar, zijn motoriek reageert. Beleven en verlangen zitten in het lichaam.

Mensen kunnen verhalen vertellen wat ze willen, uiteindelijk is het hun lichaam dat vertelt hoe ze hun verhaal beleven. Als de interactie niet aansluit bij de beleving blijft hun ware verhaal onverteld.

Reactie op de workshop 'Holes in roles'

MONIQUE CUPPEN

Tijdens de workshop “Holes in roles”, waarvan Lisa Vos hierboven verslag doet, waren wij als deelnemers getuige van de geboorte van Pesso's nieuwe geestekind. Sterker nog, wij leverden een actieve bijdrage, om de bevaling voorspoedig te laten verlopen en het werd zichtbaar dat het om een voldragen kind ging, dat recht van bestaan heeft.

Het is vast niet toevallig, dat het gezelschap therapeuten goed voorzien was van entiteiten en dat deze in de buitengewoon subtiele en ontroerende samenwerking met Pesso in al hun facetten zichtbaar werden.

Een kind baren is een kwestie van doen en woorden zijn dan overbodig. Zo gauw je erover gaat praten of theoretiseren raak je er ver van verwijderd.

Dat gevoel had ik ook tijdens deze workshop. Het zien van wat er bij de cliënt gebeurt en het erbij blijven en actief volgen van Pesso, maakte zichtbaar hoeveel sommige kinderen emotioneel investeren in hun ouders en hoe dat hun gedrag en beleven tot in hun volwassen leven kan blijven bepalen.

Hij is een meester in het waarnemen van wat er bij een cliënt

speelt en het daarop zodanig aansluiten, dat ook de cliënt zich er bewust van wordt.

Na mijn ervaring tijdens een Hellinger workshop, die ik eerder beschreven heb (Tijdschrift voor Pesso-psychotherapie 2003, nr 1), was het een plezierige verrassing antwoord te vinden op een aantal van mijn vragen. Pesso heeft gezien hoe tekorten in vorige generaties kunnen doorwerken op een kind en hij heeft een uitgewerkt idee van hoe daar mee om te gaan in de therapie.

Het is achteraf gezien niet goed getimed om bij de aanschouwing van een net geboren (geestes)kind te zeggen, dat het lijkt op het kind van een ander. De reactie is voorspelbaar: de trotse vader reageert wat zuinig en legt vervolgens met nadruk uit, dat zijn kind toch echt anders is.

Het verschil met Hellinger is volgens hem dat het antwoord op wat nodig is in de cliënt ligt. De cliënt kent als enige de waarheid van zijn eigen geschiedenis en heeft in zichzelf weet van de bron van heling.

Dit uitgangspunt spreekt mij aan voor mijn dagelijks werk. Ik merk hoe belangrijk het is dat cliënten de waarheid van hun leven ontdekken en ook dat ze het antwoord in zichzelf meedragen op wat er nodig is om “heel” te wor-

den. De Pesso-psychotherapiemethode leidt tot eigen antwoorden, en voorkomt dat er wijsheden van anderen geïmplanteerd worden, die achteraf wellicht toch minder bruikbaar blijken.

Toch ben ik nog wat sceptisch over de theoretische onderbouwing van het concept entiteit en zie ik het voorlopig vooral als een werkhypothese.

Pesso gaat er vanuit dat wij geboren worden met innerlijke sjabloons van o.a. de vaderrol en de moederrol, die vroegtijdig geactiveerd worden, wanneer het kind het tekort bij de eigen vader en/of moeder waarneemt, en ..bam...de entiteit is daar in volle grootheid. Dit zou een onbewust proces zijn.

Misschien komen we hier op het punt, dat Pesso zelf noemde: mensen hebben de neiging om bij wat ze voelen een verhaal te maken. In zekere zin is het verhaal dat Pesso en Hellinger hebben gemaakt, bij datgene wat ze in de samenwerking met veel mensen hebben ervaren en gevoeld, ook maar een verhaal.

Vanuit een leertheoretisch kader zou het verhaal kunnen zijn, dat een behoeftige ouder zijn kind onbewust beloont voor gedrag dat de behoefte van die ouder vervult en "straft" voor gedrag dat die behoefte niet vervult.

Voor mij zijn het niet de theoretische verhalen die me overtuigen, maar vooral dat wat ik zie gebeuren, wat ik zelf ervaar en wat mij het gevoel geeft dat er iets wezenlijks gebeurt.

Dat gebeurde tijdens deze twee dagen en dat was volgens mij ook de reden, dat iedereen zo enthousiast en opgeladen naar huis ging. Het ligt in de lijn van de verwachting dat het (geestes)kind zich verder gaat ontwikkelen, wanneer het in de handen van vele therapeuten verder mag groeien.

Mijn eerste ervaringen met de toepassing van deze manier van werken in mijn structuregroep waren plezierig, maar het liep niet zo gestroomlijnd als tijdens de workshop.

Voor een man, die onder geen voorwaarde verdriet wil uiten, omdat hij van jongsafaan dacht, dat zijn ouders dat niet aan zouden kunnen, was het heel opluchkend, om zijn vader, moeder en broer van sterke ideaalfiguren te voorzien.

De overstap naar zijn eigen behoeften als kind lag daarna nog maar beperkt open. Hij zal hier waarschijnlijk meer structures voor nodig hebben.

Ook merk ik, dat op de een of andere manier, na de workshop meer structures in het teken staan van verzoening met de ouders. Zo

liet een cliënt in haar laatste, afsluitende structure, na een therapie van 3 jaar, haar moeder in de hemel zien hoe zij dankzij ideale ouders geleerd had om haar eigen behoeften serieus te nemen.

Ik ben benieuwd, hoe in een doorlopende groep, de structures voor de ouders een plek gaan krijgen, en ook of dergelijke structures binnen de therapie van een cliënt vaker herhaald moeten worden, voordat “de entiteit” van de cliënt wijkt. En... zou het nog werken als de entiteit doorheeft hoe hij ontmaskerd kan worden? U ziet, ik was onder de indruk van de demonische kwaliteit van de entiteit.

De ervaring zal ons verder de weg wijzen. Ik prijs me gelukkig met Pesso, die als een levende meester zelf in ontwikkeling blijft en ons hierin laat delen.

Literatuuroverzicht

Pesso Bulletin en Tijdschrift voor Pesso-psychotherapie Jaargang 1 t/m 19 (t/m december 2003)

*Bij deze lijst hoort een aparte trefwoordenlijst. Soms wordt verwezen naar boeken of andere tijdschriften. Verklaring der tekens: TP = Tijdschrift voor Pesso-psychotherapie; PB = Pesso Bulletin, daarna volgt getal jaargang en nummer. Digitale versie van deze lijst (ook lijst per onderwerp) op internet (ook zijn daar sommige artikelen te downloaden) <http://home.tiscali.nl/sommeling/pesso.htm> Kopieën van publicaties te verkrijgen via Kern www.users.skynet.be/kern
December 2003. Samengesteld door Louis Sommeling.*

Amundsen, J. (2000). *What PBSP (Pesso-psychotherapy) can teach Psychoanalysis:*

clinical examples. TP 16,1.

Attekum, M. van (1992). *Awakening the pilot. Notities over de Witness.* PB8,1:

p.4-9.

Attekum, M. van (1993). *En het woord is beeld geworden.* Recensie Moser (1991). PB 9,1:p.39-41.

Attekum, M. van (1994). *Het ganzengevoel.* Impressies over 2e internat. congres in Atlanta. PB 10,2:p.3-8.

Attekum, M. van en Buntinx, J. (1995). *Marktgerichtheid van de Pesso-Psychotherapie.* PB 11,1: p.64-67.

Attekum, M. van (1997a). *Aan den lijve, lichaamsgerichte psychotherapie volgens Pesso.* Zwets en Zeitlinger. (Recensie: zie T. van Duijvenboden (1998c) en

F. Tholen (1998).

Attekum, M. van (2000). *PBSP???* Column TP 16,3.

Attekum, M. van (1997b). *Gelezen: Theatres of the body, a psychoanalytic approach*

to psychosomatic illness. Door Joyce McDougall. PB 13,1.

Baardman, I.(1990). *Mooi lelijk.* Artikel over zijn proefschrift. PB 6,1:p.42-

44.

LITERATUUR OVERZICHT

- Baardman, I. (1992). Boekbespreking: *'Moving Psychotherapy'*. Pessó en Crandell (1991). PB 8,1:p.34-35.
- Baardman, I. (1992). Boekbespreking: *Integrative Bewegungs- und Leibtherapie*. Petzold (1988), Paderborn: Junferman Verlag. PB 8,1:p.31-33.
- Baardman, I. (2000). "If the body doesn't mind, the mind doesn't matter". TP 16,3.
- Baardman, I. (2001). Recensie: *Leren leven en Studeren. Psychologische hulp in de studententijd*. L. Sommeling (2001). TP 17,2.
- Bakker, M. (1985). *Uit een psychotherapiegroep. Deel I: het groepsproces Waarneming*. PB 1,1.
- Bakker, M. (1986). *Het groepsproces, deel II: van waarnemen tot handelen*. PB 2,2:p.35-39.
- Bakker, M. (1986). *Het groepsproces, deel III: uit een Pessó-psychotherapiegroep. Met commentaren*. PB 2,3:p.31-39.
- Bakker, M. (1987). *Het lichaam in de psychotherapie*. PB 3,2:p.13-29.
- Bakker, M. (1994). *Het tot leven brengen van rolfiguren*. PB 10,1:p.57-68. (Ver-
slag workshop zie van der Steen (1994) en de Winter (1994).
- Bakker, M. (1996). *Groepsdynamische groepsprocessen in een Pessó-psychotherapiegroep*. Lezing PBSP congres Atlanta. PB 12,2.
- Bakker, M. (1998). *Het proces van intake en indicatiestelling*. PB 14,1.
- Belooft, R. (1992). *The Chrysanthemum effect*. Over symbolen, fantasie en PBSP. Proceedings First Internat. Meeting II (PB):p.19-29.
- Berghuis, M. (1994). Een impressie van de workshop 'Omnipotentie en limitering in Pessó-psychotherapie' (zie Perquin 1994a). PB 10,1:p.85-86.
- Berkhouwer, A. (2001). *De magische wereld van de volwassene. Over troost en illusie en de betekenis van de getuige*. TP 17,1.
- Bodegom, E. van (1991). *Wat mijmeringen over Han, als vriendin en als supervisor*. PB 7,2:P.27-29.
- Boer, E. de (1987). *Interview met T. Coffeng (Pessó-psychotherapie en andere vormen van therapie)*. PB 3,2:p.4-8.

LITERATUUR OVERZICHT

- Boer, E. de (1992). *Metaforen in de Pesso-psychotherapie*. PB 8,1:p.10-15.
 Vertaald in Proceedings First Internat. Meeting I (PB):p.36^e e.v.
- Boer, E. de (1993). *A general introduction. Verslag workshop Al voor professionals*.
 PB 9,1: p.5-7.
- Boer, E. de (1994). *The body of the word*. Over de betekenis van verwoording
 in Pesso-psychotherapie. Proceedings Second Internat. Meeting Atlanta.
 PB 10,2:p.32.
- Boer, E. de (1995). *Step by step training for leading structures*. In: Map First
 Internat. Meeting of trainers and supervisors in Eelde. Ed. L. Perquin.
- Boer, E. de (1998). *Pesso-psychotherapie bij Borderline-persoonlijkeheidsproblematiek*.
 TP 14,2.
- Boer, E. de (2000). *Afscheid van Han Sarolea*. TP 16,2.
- Boven, R. van, en Goudsmit, A. (1991). *Een slechte jeugd is een leuke excuus*.
Over rituelen (ook van Pesso) en regressie in de klinische psychotherapie. Een
 uitgave
 van Rino-Noord.
- Bruine, G. de (1990). *Familie*. PB 6,1:p.29-30.
- Bruine, G. de en Eijgenstein, P. (1993). *Verslag onderzoek bijscholingsbehoefte*.
 PB 9,2:p.3-4.
- Bruine, G. de (1993). *Kracht en openheid*. PB 9,2:p.19-25. Ook in Engelse
 vertaling Proceedings Atlanta Congres (1994).
- Bruine, G. de (1997). *Interview Gus Napier. (Combinatie PBSP met systeembe-
 nade-
 ring)*. PB 13,1.
- Buntinx, J. (1989). Boekbespreking: *Körpertherapeutische Phantasien*. Moser
 (1989). PB 6,1: p.34-41.
- Buntinx, J. (1990). Vertaling van Moser's (1988) *Verführung auf der
 Couch* hoofdstuk *De catastrofe van de verloren vaderlijkheid*. PB 6,2:p.
 29-34.
- Buntinx, J. (1992). *PSP and breathing exercises*. Proceedings First Internat.
 Meeting II (PB): p.78-81.
- Buntinx, J. (1993a). *Over motivatie*. PB 9,1: p.29-31.
- Buntinx, J. (1993b). *Het eerste jaar*: vertaling van Moser (1988) met litera-
 tuurlijst Moser. PB 9,1:p.32-38.

LITERATUUR OVERZICHT

- Buntinx, J. (1993c). *De baarmoeder en de plaats van de moeder in de Pessopsychotherapie*. PB 9,2:p.10-13.
- Buntinx, J. (1994). *Freud, Pessopsychotherapie en sexuele differentie*. PB 10,1:p. 3-17.
- Buntinx, J. (1996). *Interview met Carola de Vries Robles*. PB 12,1.
- Buuren, A. van (2000). *Verslag Dag van de Psychotherapie*. TP 16,2.
- Cooper, D. (1992a). *Using Pessop to square autonomy with personal history*. Proceedings First Internat. Meeting I (PB):p.66-74.
- Cooper, D. (1992b). *Professional ethics and PSP therapy*. Proceedings First Internat. Meeting II (PB):p.35-59.
- Cooper, D. (1998) e.a. *Body Memory and the Possibility of Change*. TP 14,2.
- Crandell, J.(1992). *Developments in using PSP in treating co-dependence*. Proceedings First Internat. Meeting I (PB):p.49-65.
- Crandell, J. (2000) e.a. *Using PBSP to treat Dissociative Identity Disorder*. TP 16,2.
- Cuppen, M. (1998). *Verslag bijscholing '97 over 'soulprojection'*. PB 14,1.
- Cuppen, M. (2003). *Familie-opstellingen. Een verslag van een workshop familie-opstellingen volgens Hellinger op 24 okt. 2002*. TP 19,1.
- Cuvelier, M. (1992). *Impressions of the first international Pessop-congress*. Proceedings First Internat. Meeting II (PB):p.96-100. Nederlandse versie in PB (1993):9,1:p.15-20.
- Delft, D. van (1997). *Gemengde gevoelens over systeembenadering door Pessop*. PB 13,1.
- Dijk, A. van, e.a.(1995a). *Oefeningen betreffende 'Plaats in de ruimte'*. PB 11,1: p.51-53.
- Dijk, A. van, e.a.(1995b). *Kringoefeningen met de 'Plaats in de ruimte'*. PB 11,1: p.54-59.
- Dijk, A. van, e.a. (1997). *Negatieve accommodatie oefeningen*. PB 13,1.
- Dijk, A. van (1998a). *Indicatie in de praktijk (interviews)*. PB 14,1.
- Dijk, A. van (1998b). *Bevust gewild bewegen in dienst van de nieuwsgierigheid en belangstelling*. PB 14,1.
- Dijk, A. van, red. e.a. (1998). *Een Noorse potpourri*. Verslag van het PBSP congres in Oslo 1998. TP 14,2.

LITERATUUR OVERZICHT

- Dijk, A. van en W.J. Trügg, W.J. (2001). *De getuige. In gesprek met Pim Eijgenstein*. TP 17,1.
- Dijkstra, R. (1982). *Van wording gesproken*. Lezing (1982). PB (1991) 7,1: p.9-17.
- Dohmen, B. (2000). *Aanraken in de therapie, werkrelatie of weerstand?* TP 16,1.
- Doorn, M. van (1992). *Spirituality and PSP therapy*. Proceedings First International Meeting II (PB):p.60-66.
- Dorman, M. (1997). *Old and New Map structuring the couple relationship. Using psychomotor in couple therapy*. PB 13,1.
- Downing, G. (1993). *The role of regression in body-oriented psychotherapy*. PB 9,1: p. 44-59.
- Duijvenboden, T. van e.a. (1994). *De gebarencirkel*. PB 10,1:p.92-95.
- Duijvenboden, T. van e.a. (1995). *Gecontroleerde benadering*. PB 11,2:p. 45-49.
- Duijvenboden, T. van (1997). Bespreking "De macht van de weerstand" Vande Putte. PB 13,1.
- Duijvenboden, T. van (1998a). *Weerstand in de Pesso-psychotherapie* PT 14,2.
- Duijvenboden, T. van (1998b). *Ademhalingsoefeningen*. TP 14,2.
- Duijvenboden, T. van (1998c). *Soms was het even af*. Boekbespreking Aan den Lijve. PB 14,1.
- Duijvenboden, T. van (2000). *Soulprojection en Projectieve Identificatie*. TP 16,2.
- Duijvenboden, T. van (2001). *Wat is verbeelding? Een reactie op 'memory and consciousness in the Mind's eye, in the mind's body van Pesso (2001)*. TP 17,2.
- Duijvenboden, T. van (2002). *Verslag van twee lezingen op de Dag van de Psychotherapie*. TP 18,1.
- Duijvenboden, T. van (2003). Boekbespreking: 'Het wandelend hoofd', A. Ladan. TP 19,1.
- Eijgenstein, P. (1991). Boekbespreking: 'Het gekwetste Zelf' van Haver (1990). PB 7,1:p.31-33.
- Eijgenstein, P. (1994). *The non-protagonist's gain. Ways to increase therapeutic*

LITERATUUR OVERZICHT

- efficacy for the other groupmembers*. PB 10,2;p.42-49. Herdruk in 2000, TP 16,3.
- Eijgenstein, P. (1995). *Live supervision. (points of attention)*. Map First Internat. Meeting of trainers and supervisors in Eelde. Ed. L. Perquin.
- Eijgenstein, P. (1996). *The ideal farewell-wave exercise*. Proceedings Baselconference.
- Eijgenstein, P. (2000). *The keystone of the structure – a way to anchor structure memory more deeply*. TP 16,1.
- Frère, P. (1993). *Lichaamsgerichte psychotherapie volgens Downing*. PB 9,1: p.42-44.
- Follansbee, A. (1992). *PSP: relevance to children and parenting*. Proceedings First Internat. Meeting I (PB):p.10-12.
- Fried Sutton, C. (1992). *PSP: implications for parenting*. Proceedings First Internat. Meeting I (PB):p.13-16.
- Geusebroek-Simons, M. (2003). *Rouwen om mijn "Kindheid"*. (verslag van een cliënt). TP 19,1.
- Haas W. de (2000). *Pesso-psychotherapie in een GGZdeeltijdsetting*. TP 16,2.
- Haver, W. van (1987). *Structures en alledaagse werkelijkheid*. Over transfer en proces. PB 3,3:p.-14.
- Haver, W. van (1989a). *De specificatie van rolfiguren in Pesso-psychotherapie*. PB 5,1:p.10-12.
- Haver, W. van (1989b). *In Pesso-psychotherapie. Praktische werkwijze, therapeutisch contract, afspraken in de groep*. Upgrading 1997 door Louis Sommeling.
- Haver, W. van (1990). *Het gekwetste zelf*. Leuven/Amersfoort: Acco. (Recensie: zie Eijgenstein in PB (1991) 7,1:p.31-33).
- Haver, W. van (1992). *Links between Pesso-psychotherapy and the analytic psychotherapy of C.G. Jung*. Proceedings First Internat.Meeting I (PB):p.75-81.
- Haver, W. van (1996). *The use of PBSP in individual therapy*. Proceedings Baselconference.
- Haver, W. van (2000). *Het gebruik van de Pesso-psychotherapiemethode in individue-*

LITERATUUR OVERZICHT

- le psychotherapie*. TP 16,1.
- Haver, W. van (2001). *De positie van de Pesso-psychotherapie binnen de experiëntiële psychotherapie*. Commentaar bij lezing Mia Leijssen, november 2000 te Amsterdam. TP 17,1.
- Haver, W. van (2002). *De Koureten: vechten om de pijn niet te voelen*. TP 18,1.
- Hagler, G. (1992). *Psychomotor in the treatment of addiction: a recovery model*. Proceedings First Internat. Meeting II (PB):P. 71-74.
- Hjort, H. (1992). *The saving of a soul*. Proceedings First Internat. Meeting II (PB):p.91-95.
- Howald, M. (1992). *Some aspects of the concept of limiting - outer and inner limiting*. Proceedings First Internat. Meeting II (PB):p.11-18.
- Howe, L. (1995). *Place, play and pleasure in PBSP*. In: Map First Internat. Meeting of trainers and supervisors in Eelde. Ed. L. Perquin.
- Hoorweg, A. (1998). *Pesso-psychotherapie met borderline cliënten in de praktijk*. TP 14,2.
- Hummelen, E. van (1994). *Verslag van de workshop 'Zien in therapie' (zie Sommeling 1994a)*. PB 10,1:p.90-91.
- Irigaray, L. (1993). *Over de moederlijke orde*. PB 9,2:P.14-18. (Behorende bij Buntinx (1993c).
- Ingram, L. and Taube, S. (1992). *Exercises: Motoric check-in*. Proceedings First Internat. Meeting II (PB):p.83-87.
- Jansen, L. (1994). *Our group as ideal family*. PB 10,2:p.14-21.
- Jonkers, J. en Cuppen, M. (2000). *Verslag van een bijscholing met L. Perquin. De opbouw van een structure, een stapsgewijs proces*. TP 16,1.
- Jonkers, J. (2000). *Downing... oplossingsgerichte therapie en ideale ouders? Verslag van een seminar met George Downing*. TP 16,1.
- Johnson, Jackie W. (1995). *Creating a place for sexual orientation through the basic needs concept*. PB 11,1: p.34-40.
- Jongsma, Tj. (1986a). *Wekelijkse Pesso-psychotherapie, een therapeutisch proces?* PB 2,1:p.35-37.

LITERATUUR OVERZICHT

- Jongsma, Tj. (1986b). *Verbaal limiteren*. PB 2,3:p.21-24.
- Jongsma, Tj. (1992). *The need to professionalize PSP activities*. Proceedings First Internat. Meeting I (PB):p.91-92.
- Jongsma, Tj. (1996a). *Contract: an essential element of therapy definition*. PB 12,2.
(Zie ook: in: Map First Internat. Meeting of trainers and supervisors in Eelde. Ed. L. Perquin).
- Jongsma, Tj. (1996b). *Enkele overwegingen betreffende overdracht en tegenoverdracht*. PB 12,2.
- Jongsma, Tj. (1998). *Kijk dat bedoel ik nou. (voorbeeld indicatiestelling)*. PB 14,1.
- Jongsma-Tieleman, N. (1993). *Pesso therapie een sprookje?* PB 9,2:p.4-9.
- Jongsma-Tieleman, N. (1994). *The importance of Winnicott's Transitional-sphere theory for PBSP*. PB 10,2:p.22-31.
- Jongsma-Tieleman, N. (1995). *Het lichaam als bondgenoot*. PB 11,2:p.15-24.
- Jongsma-Tieleman, N. (1996). *The importance of the Father* (Proceedings Baselconference).
- Jongsma-Tieleman, N. (2001). *De functie van de getuige*. TP 17,1.
- Jongsma-Tieleman, N. (2003). *Symbolisering: zien wat onzichtbaar is. Over het belang van het kunnen symboliseren*. TP 19,1.
- Kaufman, G. en Aronoff, G. (1988). *De toepassing van 'psychomotor therapy' volgens Pesso in de behandeling van chronische pijnklachten*. Vertaling R. Dijkstra.
PB 4,1:p.31-37.
- Kaufman, G. (1992). *What PSP can learn from feminism*. Proceedings First Internat. Meeting II (PB):p.67-70.
- Köhler, E. (1990). *Bijscholingsdag 1990. Impressies van een nieuwkomer*. PB 6,2:p.22-23.
- L' Abée, A. (1998). *Verslag bijscholing: De mogelijkheden en onmogelijkheden van Pesso-psychotherapie bij Borderline persoonlijkheidsproblematiek*: TP 14,2.
- Leijssen, M. (2001). *Pesso-psychotherapie en cliëntgericht-experientiële therapie: een ideale LAT-relatie?* TP 17,1 (Commentaar hierop zie Haver, W. van (2001).

LITERATUUR OVERZICHT

- Montagne, M. en Burg, J. van der (2000). *Mijn ideale moeder is een man! (of: waarom mag mijn ideale moeder geen man zijn/of ideale vader geen vrouw.* TP 16,2.
- Montagne, M. (2001). *Ik voel wat ik denk, wie ik ben. Recensies: 'Descartes' error'(1994) en 'The Feeling of what happens'(1999), Antonio Damasio.* TP 17,2.
- Montaigne, Seigneur de (2001). *Korte hulde aan Seigneur de Montaigne. (Gedichten over het lichaam).* Uit Vergeten Licht. Meulenhof. TP 17,2.
- Moser, T. (1988). *Das erste Jahr.* Frankfurt a. Main: Suhrkamp. Vertaald door Buntinx (1993b): PB 9,1.
- Moser, T. (1989). *Verführung auf der Couch.* Freiburg in Bresgau: Kore-Verlag. Vertaling van Hoofdstuk 3 door Buntinx (1990) in PB 6,2: p.29-34.
- Moser, T. (1989). *Körpertherapeutische Phantasien. Psychoanalytische Fallgeschichten neu betrachtet.* Frankfurt am Main, Suhrkamp. Besproken door Buntinx PB 6,1:p.34-41.
- Moser, T. (1991). *Strukturen des Unbewussten.* Klett Gotta. Recensie van Attekum(1993) in PB 9,1:p.39-41.
- Mott, R. (1996). *Questions of Ownership, Teaching, and Transmission.* PB 12,1.
- Ogden, P. en Minton, K. (2001). *Sensorimotor sequencing: one method for processing traumatic memory.* TP 17,2.
- Oostveen, I. (1996). *Male-identity.* Verslag oefenlezing. PB 12,2.
- Paulussen, T. (1996). *De uitwuijoefening.* (Verslag van een nieuwe oefening van P. Eijgenstein). PB 12,2.
- Penninx, H. (1995). *Verslag bijscholingsdag/supervisie Pesso d.d.29-10-94.* PB 11,1:p. 60-63.
- Perquin, L. (1985). *De levensgeschiedenis en het contract.* PB 1,1.
- Perquin, L. (1986a). *Pesso-psychotherapie en psychoanalytische concepten. Deel I: herhalingsdwang.* PB 2,1:p.31-34.
- Perquin, L. (1986b). *Pesso-psychotherapie en psychoanalytische concepten. Deel II: een aantal technische kwesties.* PB 2,2:p.9-16.
- Perquin, L. (1986c). *Pesso-psychotherapie: met en zonder groep?* PB 2,3:p. 11-20.

LITERATUUR OVERZICHT

- Perquin, L. (1987). *Oefeningen in Pesso-psychotherapie. Een aantal argumenten.* PB 3,3:p.15-22. Vertaald en bewerkt in chap.22 van Pesso (1991).
- Perquin, L. en Jongasma, Tj. (1988). *Enkele punten van bouwast bij het schrijven van een levensgeschiedenis* -PB 14,1.
- Perquin, L. en Pesso, A. (1990). *Pesso-psychotherapie bij de behandeling van de gevolgen van seksueel misbruik.* PB 6,1:p.6-21. Opnieuw verschenen in 2000, TP 16,3.
- Perquin, L. (1991). *Interview Eli M.* PB 7,1:p.21-30.
- Perquin, L. (1992). *Humour and Pesso-psychotherapy.* Proceedings First International Meeting I (PB):p.82-90.
- Perquin, L. (1993). *Positieve accommodatie oefening.* PB 9,2: p.43-48.
- Perquin, L. (1994a). *Omnipotentie en limitering in Pesso-psychotherapie.* PB 10,1:p.73-84. (verslag workshop: zie Berghuis, 1994). Opnieuw verschenen in 2000, TP 16,3.
- Perquin, L. en Pesso, A. (1994b). *Reflex-relaxed.* PB 10,2:p.9-13. Vertaald *Reflex-relaxatie oefening:* PB 11,1:p.41-47. Opnieuw verschenen in 2000, TP 16,3).
- Perquin, L. e.a. (1994c). *Lichaamsgerichte Psychotherapie volgens Pesso. Tweejarige specialisatie van de RINO Noord-Holland.* Brochure.
- Perquin, L. (1995). *Four models for live supervision.* In: Map First International Meeting of trainers and supervisors in Eelde. Ed. L. Perquin.
- Perquin, L. (1995). *A new training model in PBSP.* In: Map First International Meeting of trainers and supervisors in Eelde. Ed. L. Perquin.
- Perquin, L. e.a. (1995a). *Oefening met drie bewegings-modaliteiten.* PB 11,1: p.48-50.
- Perquin, L. e.a. (1996a). *Ideale ouder oefening.* PB 12,2. Opnieuw verschenen in 2000, TP 16,3.
- Perquin, L. (1996b). *The therapeutic value of PBSP exercises.* (Proceedings Baselconference).
- Perquin, L. (1996c). *How to improve your intervision skills in PBSP* (Proceedings Baselconference).
- Perquin, L. e.a. (2000). *Bewust gecontroleerd bewegen.* TP 16,2.

LITERATUUR OVERZICHT

- Perquin, L. (2001). *De Pesso-psychotherapie en de neurowetenschappen*. TP 17,2.
- Pesso, A. (1969). *Movement in Psychotherapy*. New York: Univ.Press. London:
Univ. of London Press Limited.
- Pesso, A. (1973). *Experience in action*. New York: Univ.Press.
- Pesso, A. (1986). *Dramaturgie des Unbewussten*. Ingeleid en vertaald door T. Moser. Stuttgart, Klett-Cotta. Besproken door Perquin(1989):PB 5,1: p.13-15.
- Pesso, A. (1987a). *Touch and action - the use of the body in psychotherapy*. PB 3,2:p.30-34.
- Pesso, A. (1987b). *Respect for the body*. PB 3,3: 23-29.
- Pesso, A. (1989b). *Sexual abuse, the integrity of the body*. PB 5,2:p.5-16.
- Pesso, A. (1990). *Center of Truth, True Scene, and Pilot in Pesso System/ Psychomotor*. PB 6,2:p.13-21.
- Pesso, A. en Crandell, J. (1991). *Moving Psychotherapy*. Brookline Books.
Boekbespreking zie Baardman (1992).
- Pesso, A. (1992). *On becoming*. Proceedings First Internat.Meeting I (PB 2e versie):p.2-9.
- Pesso, A. (1994 e.v.). *Introduction to Pesso Boyden System Psychomotor. Text and Graphics*. PS Press, Strollingwoods.
- Pesso, A. (1995). *Analysis of the beginning of a structure*. In: Map First Internat. Meeting of trainers and supervisors in Eelde. Ed. L. Perquin.
- Pesso, A. (1996a). *On Contract and Motivation*. (Bewerkte lezing). PB 12,2.
- Pesso, A. (1996b). *The beginning of a Structure*. (Bewerkte lezing). PB 12,2.
- Pesso, A. (1999). C.D.: To become who we really are. An introduction to Pesso Boyden. Door Al Pesso zelf ingesproken CD, te bestellen door € 8,00 over te maken op rek. 61 76 49 189 t.n.v. P. Perquin o.v.v. 'Pesso-CD'.
- Pesso, A. (2000). *Ego development and the body*. (Bewerking van 1989). TP 16,3.
- Pesso, A. (2001). *Memory and consciousness in the Mind's Eye, in the Mind's body*. TP 17,2. (reactie hierop zie onder Duijvenboden, T. van (2001).

LITERATUUR OVERZICHT

- Pohorely, I. (1992). *Elements of Pesso psychomotor system in workshops with political refugees*. Proceedings First Internat. Meeting II (PB):p. 75-77.
- Pohorely, I. (1994). *Bericht über den Nachkongress in Atlanta*. PB 10,2:p.53.
- Ramberg, L. (1994). *The role of the Body in Personality Development*. PB 10,1:p.18-56.
- Rietman, A. (1991). *Ervaringen met een zaterdag-oefeningen-groep*. PB 7,1:P.5-8.
- Rietman, A. (1996). *Over 'focussing: psychotherapeutisch proces en religieuze ervaring met Mia Leysen'*. PB 12,2.
- Robinson, G. (1992). *From orgonomy to primal to PSP*. Proceedings First Internat. Meeting II (PB).
- Roth, N. (1996). *Übertragung*. PB 12,1.
- Ruiter, K. de (2003). *Impressie supervisie-dag 9 nov. 2002*. TP 19,1.
- Ruthgeerts, D. (1993) *Notities bij de workshop van Carl Clarke en Dianne Finnerin*. PB 9,1:p.21-23.
- Ruthgeerts, D. (2002). *Begrenzing bij vroege tekorten: wegwijzers en valkuilen*. TP 18,1.
- Sarolea, H. (1986a). *Werken met ideale ouders, zoals dit ter sprake komt in supervisies en/of gezien vanuit de cliënt*. PB 2,1:p.38-45.
- Sarolea, H. (1986b). *'The true self' in het contact therapeut-client*. PB 2,2:P.17-34.
- Sarolea, H. (1987). *Van structure naar daagse werkelijkheid*. PB 3,2: p.9-12. Heruitgave 2000, TP 16,3.
- Sarolea, H. (1988a). *Eenmalige kortdurende workshops*. PB 4,1:p.12-25.
- Sarolea, H. (1988b). *Enkele punten van aandacht in verband met indicatie-stelling voor Pesso-psychotherapie* (herdruk van Sarolea (1980)). PB 14,1.
- Sarolea, H. (1995). *About the goal of psychotherapy*. In: Map First Internat. Meeting of trainers and supervisors in Eelde. Ed. L. Perquin.
- Sarolea, H. (2000). *Soulprojection*. TP 16,1.
- Scheepers, N. (2001). *Een kennistheoretische beschouwing over medicatiegebruik in de psychiatrische praktijk*. TP 17,2.
- Slegh, H. (2002). *Pesso-psychotherapie zonder mannen*. TP 18,1.
- Slegh, H. (2003). *Jubileren. (25 jarig bestaan Nederlandse Vereniging voor Pesso-psychotherapie)*.
- Sommeling, L. (1986). *Symbiose en individuatie. (Samenvatting theorie Mahler)*.

LITERATUUR OVERZICHT

- PB 2,3:p.25-30.
- Sommeling, L. (1987). *Individuele therapie als voorwaarde voor een Pessogroep*. PB 3,3:p.5-7.
- Sommeling, L. (1988). *Computerregistratie van Pessopsychotherapie*. PB 4,1;: p.10-11.
- Sommeling, L. (1989). *The Harmony of Being at Center. (uit Corlis and Rabe)*. PB 5,2:p.19-22.
- Sommeling, L. (1990a). *Moedertaal en Pessopsychotherapie*. PB 6,1:p.4-5.
- Sommeling, L. (1990b). *Awareness oefeningen*. PB 6,1:23-25.
- Sommeling, L. (1992a). *Ons lichaam in de psychotherapie. Over zitten, kijken en gebaren in een gesprekstherapie*. PB 8,1:p.16-25.
- Sommeling, L. (1992b). *Rethinking PSP Theory and Metaphors on sexuality. Proceedings First Internat. Meeting I (PB):p.42-49*.
- Sommeling, L. (1993a). *Verslag bijscholingsdag over de Getuige (d.d.11-11-92)*. PB 9,1:p.8-9.
- Sommeling, L. (1993b). *Pesso-therapeut worden: stapje voor stapje. Een didactische bijdrage*. PB 9,1:p. 24-28.
- Sommeling, L. (1993c). *De ziel van de Pessopsychotherapie*. PB 9,2: p. 26-42. Ook in Engelse vertaling (proceedings Atlanta Congres 1994).
- Sommeling, L. (1993d). *Zien in therapie*. (Verspreid in 6e oplgroep, verder niet gepubliceerd).
- Sommeling, L. (1994a). *Inleiding workshop 'Zien in therapie'*. PB 10,1:p. 87-89. (Verslag workshop, zie van Hummelen 1994).
- Sommeling, L. (1994b). *Het lichaam, ook in individuele gesprekstherapie*. Tijdschrift voor Psychotherapie, 20,5:p.293-306. Ook, met een commentaar van Willy van Haver in: PB 11,1: p.6-27. Opnieuw verschenen in TP 2000, 16,3.
- Sommeling, L. (1994c). *Mannenwerk*. Workshopverslag Atlanta. PB 10,2:p.51-52.
- Sommeling, L. (1994d). *Oproep voor e-mail (internet)*. PB 10,2:p.58-59.
- Sommeling, L. (1995a). *Magie*. PB 11,2:p.50-52.
- Sommeling, L. (1995b). *Bodybased, Pessopsychotherapie meer dan body-oriented*. PB 11,2:p.53-56.

LITERATUUR OVERZICHT

- Sommeling, L. (1995c). *The first international PBSP trainers and supervisors meeting*. PB 11,2:p.56-58.
- Sommeling, L. (1995d). *Beyond tools and techniques. (on supervision)*. In: Map First Internat. Meeting of trainers and supervisors in Eelde. Ed. L. Perquin
- Sommeling, L. en Trügg, W.J. (1996a). *Interview met Herman Bolhuis*. PB 12,1.
- Sommeling, L. (1996b). *STERN I: Het spel-element in rollen*. PB 12,2.
- Sommeling, L. en P. Eijgenstein, en J. Rachelson (1996c). *Helping to change contemporary men: a PBSP perspective* (Proceedings Baselconference).
- Sommeling, L. (1996d). *The soul of PBSP. Exploring the core of the Pesso Boyden Psychomotor Therapy and defining her position between Freud, Jung, Rogers and Gendlin*. (Proceedings Baselconference).
- Sommeling, L. (1996^e). *Clëntgerichte psychotherapie en religieuze dimensie*. In: Tijdschrift voor Psychotherapie, 22, 45-54.
- Sommeling, L. (1997). *Stern II: de ontwikkeling van het zelf*. PB 13,1.
- Sommeling, L. (1998). *The art of Pesso-psychotherapy. Ways to reach the master level. Focus on the therapist*. (Osloconferentie). Alleen beschikbaar via internet.
- Sommeling, L. (1999). *Het lichaam in de psychotherapie. Historisch overzicht*. In handboek Integratieve Psychotherapie.
- Sommeling, L. (2000). *De Pesso-psychotherapiemethode in een individuele gespreks-therapie: een voorbeeld*. TP 16,1.
- Sommeling, L. (2001). *Leren leven en studeren. Psychologische hulp in de studen-tien-tijd. (Met veel Pesso-technieken en gedachtengoed)*. Assen, van Gorcum. (Re-cen-sie: Baardman, I. TP 17,2.
- Sommeling, L. (2002). *Over doel en de reikwijdte van (Pesso-)psychotherapie. Het verband tussen veranderen en accepteren, tussen 'Becoming'en 'Being'*. TP 18,1.
- Sommeling, L. (2003). *Het lichaamsbennustzijn van de therapeut. (En over ont-moe-ting Pesso-psychotherapie en cliëntgerichte psychotherapie)*. Verschijnt in 2003/4 in

LITERATUUR OVERZICHT

- Tijdschrift voor Cliëntgerichte Psychotherapie.
- Souget, Fr. (1985). *De achterzijde van de menselijke geest*. Zwets en Zeitlinger.
- (bespreking zie onder Trügg (2000).
- Steen, C. van der (1992). *The use of structured exercises in the rehabilitation process of chronic pain patients*. Proceedings First Internat. Meeting I (PB):p.20-25.
- Steen, C. van der (1994). *Verslag van de workshop 'Het tot leven brengen van rolfiguren'* (zie Bakker 1994). PB 10,1:p.69-70.
- Steen, C. van der (1995). *Pesso-oefeningen en pijn: het beïnvloeden van de pijnbeleving bij chronische pijnpatiënten*. PB 11,2:p.35-44. (Co-auteur: Susan Meijer).
- Steen, C. van der en Baardman, I. (2000). "Over verzoening". *Een thematische Pessoworkshop*. TP 16,2.
- Tervoort, M. (1990). *Boekbesprekingen: 1. De psychische realiteit*, A. Mooij. 2. *Het verraad aan het zelf*, Gruen. PB 6,1:p.31-33.
- Tervoort, M. (1993). *Casus: Pesso-psychotherapie in klinisch verband bij een drugverslaafde vrouw met randpsychotische stoornissen*. PB 9,1:p.10-14.
- Tervoort, M. (1995). *Waar gelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen begint; het recht op eigen beleving*. PB 11,1: p.28-33.
- Tholen, F. (1998). *Recensie "aan den lijve"*. Attekum, M. van. TP 14,2.
- Trügg, W.J. *Redactionelen*. Zie passim PB.
- Trügg, W.J. (1990). *Flarden van gedachtes. Bijscholingsdag 1989*. PB 6,1:p.26-28.
- Trügg, W.J. en Sommeling, L. (1991). *Interview met Han Sarolea*. PB 7,2: p.2-23.
- Trügg, W.J. (1992). *Een plaats in het geheel*. Inbedding in T.G. PB 8,1:p.26-30.
- Trügg, W.J. (1995). *De onsterfelijkheidshypothese*. PB 11,2:p.3-14.
- Trügg, W.J. (1998). *Verslag symposium over wraak en verzoening*. PT 14,2.
- Trügg, W.J. en Duijvenboden, T. van (1998). *Ik dwing de cliënt om mee te denken. (Interview met Tjeerd Jongasma over indicatie)*. PB 14,1.
- Trügg, W.J. (2000). *De achterzijde van de menselijke geest door Frits Souget. Een verlaat antwoord*. TP 16,2.
- Trügg, W.J. (2003). *Over het vermogen tot symboliseren*. TP 19,1.
- Uitert-Levy, T. van (2001). *Sensorimotor sequencing, one method for processing*

LITERATUUR OVERZICHT

traumatic memory. Verslag van de workshop op 18-19 mei 2001 door Pat Ogden.

(Zie onder Ogden (2001). TP 17,2.

Verboom, H. (1990). *Informatie betreffende de oefengroep*. PB 6,2:p.24-28.

Verboom, H. (2001). *Recensie: 'Het geminachte lichaam'* door Lichtenburcht,

C. van en Thooft, L. TP 17.1.

Vermeer, M. (2000). *Recensie: Schemagerichte therapie voor moeilijke mensen. Een*

nieuwe uitdaging voor de cognitieve gedragstherapie, Schacht, R. en Peeters, R. TP 16,2.

Vermeer, M. (2002). *Verslag van twee bijscholingsdagen*. TP 18,1.

Vos-Bosscher, L. (2001). *Kwaliteiten van de therapeut als souffleur van de getuige.*

TP 17,1.

Vos-Bosscher, L. (2003). *Intervisie aan de hand van basisbehoeften van cliënten*. TP 19,1.

Wassenaar, H. (1992). *Shape - countershape and the interactive interface*. Proceedings First Internat. Meeting II (PB):p.30-34.

Wassenaar, H. (1996). *Fusion of two interfacing routes in the conscious mind and the reduction of interactive autonomy in the neuro-organic body*. (Proceedings Basel-conference).

Winden, J. van (1995). *Ik zing, dan zal het vandaag wel een mooie dag zijn*. In: *Geboren, gebroken en gedicht. Primaire relaties, trauma en verslaving*. Congres-bun-

del Nieuw Hooghullen, De Toorts.

Winter, B. (1994). *Verslag van de workshop 'Het tot leven brengen van rolfiguren'*

(zie Bakker, 1994). PB 10,1:p.71-72.

Trefwoordenlijst Pesso-psychotherapie

Deze trefwoordenlijst verwijst naar artikelen over onderwerpen die verschenen zijn in een jaargang van het Tijdschrift voor Pesso-psychotherapie (TP) (voorheen *Pesso Bulletin*: PB). Periode vanaf het begin: 1985 t/m 2003. Soms wordt verwezen naar boeken of andere tijdschriften. Bij deze lijst hoort ook een lijst per auteur, waar de precieze gegevens te vinden zijn. (Daar zijn ook sommige artikelen te downloaden of kopiëren te bestellen: zie onder het kopje: 'websites' in deze lijst). Samengesteld door Louis Sommeling.

Algemeen:

- **Voor algemene theorie:** de boeken van Pesso (1969, 1973, 1991 zie ook onder 'Pesso'), *Het gekwetste Zelf*: Van Haver (1990); *Aan den Lijve*: Van Attekum (1997). *Graphics and Slides*: Pesso (1994, zie ook 'websites'). *Basisteksten*. Zie onder 'CD'. Nieuwere ontwikkeling: Pesso (1996). Korte samenvatting: Pesso (1987a) en verslag De Boer (1993). Bezielde samenvatting: Pesso (1992). Definities: Pesso (1987b, 1990).
- **Verdere grondslagen:** zie onder 'bodybased' en onder 'geheugen'. Relatie tot ontwikkelingspsychologie: zie onder 'ontwikkeling'; relatie tot neurobiologie: zie onder 'neurobiologie'. Therapeutische houding: zie onder 'didactiek', 'therapeut' en 'true self'.
- **Voor vakgenoten met belangstelling:** Rino brochure (Perquin (1994c-1997); artikelen van Dijkstra (1982), Bakker (1987), Sommeling (1994b, 1995b, 1999): *Het lichaam in de psychotherapie*: TP 16,3); het boek van Souget (1985, bespreking Trügg, 2000), of Moser (m.n.1991), Perquin en Rehwinkel (2000).
- **Als inleiding voor cliënten:** *Aan den Lijve*: Attekum, M. van (1997; recensie Tholen (1998); *Het gekwetste Zelf*: Haver, W. van (1990, met name hoofdstuk 1; niet hoofdstuk 4) of een van bovenstaande boeken of artikelen. Informatie voor in een groep gaan: zie 'informatie'.
- **Vergeleken met andere therapeutische stromingen:** Pleidooi voor integratie: zie 'integratie'. Psycho-analyse: zie 'psycho-analytische concepten'. Experientieel en cliëntgericht: zie 'cliëntgericht', 'focussen' en 'Gendlin', 'Rogers'. Cognitieve therapie: zie 'cognitief' en 'Young'. Systeemtherapie: zie 'systeem'. Ontwikkelingspsychologie: zie 'ontwikke-

ling' ('Stern', 'Winnicot' en 'symbolisch' en 'objectrelatie). Jungiaans: zie onder 'Jung'.

- **Toepassing binnen andere therapeutische setting:** integratie binnen Riagg: de Boer (1987); in Therapeutische Gemeenschap van Boven (1991), Trügg (1992). In een GGZ-deeltijdsetting: de Haas (2000). Zie ook onder 'toepassingen'.

- **Vergeleken met andere lichaamsgerichte therapie:** *De Achterzijde van de menselijke geest:* Souget (1985). Petzold: Baardman (1992). Downing (1993) met bespreking: Frère (1993). Ramberg (1994). Baardman (2000, TP 16,3). Sommeling (1999).

Aanraken: Aanraken in de therapie, werkrelatie of weerstand?: Dohmen (2000).

Basisbehoeften: Basic Developmental Needs: nr.7 CD (zie onder 'CD'). Inleiding PESSO: de Boer (1993) en in het boek *Aan den Lijve:* Attekum, M. van (1997): Vos-Bosscher, L. (2003) *Intervisie aan de hand van basisbehoeften van cliënten.* TP 19,1. Geusebroek-Simons, M. (2003). *Rouwen om mijn "Kindheid". (Verslag van een cliënt).* TP 19,1.

Begrenzen: *Begrenzing bij vroege tekorten: wegwijzers en valkuilen:* Ruthgeerts, D. (2002. TP 18,1). *Verbaal limiteren:* Jongsma (1986b). Algemene overpeinzing: Howald (1992). *Omnipotentie en limitering:* Perquin (1994a, opnieuw 2000 TP 16,3).

Bewustzijn: Awareness oefeningen: Sommeling (1990b). Therapeutisch bewustzijn: Sommeling (1989,1993b, 1993c, 1993d, 1994a, 1998). Zie ook 'center'.

Boekbespreking: Trügg (2000). *De achterzijde van de menselijke geest door Frits Souget. Een verlaat antwoord.* TP 16,2. Baardman (2001). *Recensie: Leren leven en Studeren. Psychologische hulp in de studententijd. Sommeling (2001).* TP 17,2. Van Duijvenboden (2003): *Boekbespreking: Het wandelend hoofd', A. Ladan.* TP 19,1. Montagne (2001): *Ik voel wat ik denk, wie ik ben. Recensies: "Descartes' error" (1994) en "The Feeling of what happens"(1999), Antonio Damasio.* TP 17,2.

Bijscholing: Verslag behoefte aan bijscholing: de Bruine en Eijgenstein (1993). Verslag bijscholingsdagen: 1989, Trügg (1990) en Köhler (1990). Verslag bijscholing 1992: Sommeling (1993a). Verslag bijscholing/supervisie 1994, Penninx (1995). Zie verder passim en onder 'workshops'. *Verslag van twee bijscholingsdagen:* Vermeer (2002). *Verslag van twee lezingen op de Dag van de Psychotherapie:* van Duijvenboden (2002). Ruiter (2003) *Impressie supervisieday 9 nov. 2002.*

TREFWOORDENLIJST PESSO-PSYCHOTHERAPIE

Bodybased: Pesso-psychotherapie meer dan body-oriented: Sommeling (1995b).

Borderline: *Pesso-psychotherapie bij borderline persoonlijkbeden:* de Boer (1998 TP). *Pesso-psychotherapie bij borderline cliënten in de praktijk:* Hoornweg (1998 TP). Verslag workshop: l'Abée (1998).

Casus: Verwoording en analyse Pessobanden: Moser (1991). Randpsychotische cliënt: Tervoort(1993). Gevalsbeschrijving: Hjort(1992).

CD: *To become who we really are.* An introduction to Pesso Boyden. Onderwerpen door Pesso zelf ingesproken. De CD is te bestellen door 8 Euro over te maken op rekening 61 76 49 189 t.n.v. P. Perquin onder vermelding van 'Pesso CD'.

Center: *Center of Truth:* Pesso (1990). Being at center: zie ook 'bewustzijn', 'ware zelf', 'ziel'.

Cliëntgericht: Cliëntgerichte psychotherapie en Pesso: Leijssen (2001). De positie van de Pesso-psychotherapie binnen de experiëntiële psychotherapie. (Commentaar bij lezing Mia Leijssen) van Haver (2001). Sommeling (2003) *Het lichaamsbewustzijn van de therapeut. (En over ontmoeting Pesso-psychotherapie en cliëntgerichte psychotherapie).* Verschijnt in 2003/4 in Tijdschrift voor Cliëntgerichte Psychotherapie.

Cognitieve: Cognitieve therapie. Nieuwe ontwikkelingen die aan Pesso-psychotherapie raken. *Schemagerichte therapie voor moeilijke mensen. Een nieuwe uitdaging voor de cognitieve gedragstherapie.* Vermeer (2000).

En gedeelte in: *Het lichaam in de psychotherapie.* Sommeling (1999).

Congres: 1e internationale Pesso-congres Amsterdam: PB 1992,I en II; verslag: Cuvelier (1992), workshopverslag Ruthgeerts (1993). 2e internat. congres Atlanta: Verslag: van Attekum (1994), Pohorely (1994), workshopverslag (Sommeling, 1994c). 3e congres Basel: zie aparte uitgave. Verslag 4e congres Oslo: Noorse Potpourri: red. van Dijk (1998).

Contract: Pesso (1996a), Perquin (1985), van Haver (1998b). Jongsma (1996a). Zie ook 'motivatie'.

Doel: (van Pesso-psychotherapie). The goal of PBSP: nr.1 CD (zie onder 'CD') *About the goal of psychotherapy.* Sarolea (1995). Doel en reikwijdte (Pesso)-psychotherapie: het verband tussen veranderen en accepteren Sommeling (2002).

Dissociatie: zie onder 'toepassingen'.

Downing: Downing (1993); bespreking: Frère (1993). Downing... oplossingsgerichte therapie en ideale ouders? Verslag van een seminar met George Downing. Jonkers (2000).

Doorwerking: Doorwerking in daagse leven van structures: Sarolea (1987) en van Haver (1987).

Ethiek: Professionele ethiek en PBSP: Cooper (1992b).

Etymologie: zie onder 'moedertaal'.

Experiëntieel: zie onder 'cliëntgericht'.

Feminisme: Hanjian in chap.7 van: Pesso (1991). Kaufman (1992), Sommeling (1992). Irigaray (1993) en Buntinx (1993c), de Bruine (1993). Tervoort (1994). Zie ook onder 'feminisme', 'kritiek', 'seksualiteit' en 'mannen'. *Pesso-psychotherapie zonder mannen*. Slegh (2002).

Filosofie: Kant en ethiek: Cooper (1992b). Law and society: chap.6 in Pesso (1991).

Over de wetenschappelijkheid van de Pesso methodiek: in Sommeling (1993c). Het woord: De Boer (1994). Het lichaam in filosof. stromingen: Bakker (1987). Zie ook 'feminisme'.

Focussing: Rietman (1996).

Freud: zie onder 'psychoanalytische concepten'.

Geheugen: Zie ook en eerst onder 'memory'.

Lichaamsgeheugen en mogelijkheid tot veranderen: Cooper (1998). *The keystone of the structure – a way to anchor structure memory more deeply*. Eijgenstein (2000).

De Pesso-psychotherapie en de neurowetenschappen. Perquin (2001). *Ik voel wat ik denk, wie ik ben*. Recensies: "Descartes error" (1994) en "The Feeling of what happens" (1991), Antonio Damasio. Montagne (2001).

Gendlin: Relatie Pesso-psychotherapie tot focussen van Gendlin: pas-sim in de Boer (1987), Bakker (1987), Sommeling (1993c,1994b). Zie ook onder 'focussing'.

Geschiedenis: Voor ontstaansgeschiedenis Pesso-psychotherapie (internationaal): zie 'historie'. Voor geschiedenis Nederlandse vereniging: zie 'vereniging'. Zie ook onder 'levensgeschiedenis'. Historisch overzicht over 'Het lichaam in de psychotherapie': (In handboek Integratieve Psychotherapie) Sommeling (1999).

Getuige: In Pesso (1990, p.17), Pesso (1991). Notities: van Attekum (1992).

Verslag bijscholing: Sommeling (1993b). *De magische wereld van de volwas-sene. Over troost en illusie en de betekenis van de getuige*. Berkhouwer, A. (2001).

De functie van de getuige. Jongsma-Tieleman (2001).

Kwaliteiten van de therapeut als souffleur van de getuige. Vos-Bosscher (2001).

De getuige – Over het belang van de getuige ter onderscheiding van andere rollen.

TREFWOORDENLIJST PESSO-PSYCHOTHERAPIE

Annet van Dijk en Wim-Jan Trügg in gesprek met Pim Eijgenstein. (2001).

Grensgevallen: Kritische kanttekeningen over de PESSO Vereniging. PB passim vanaf 1993.

Groepsleden: Activering van niet-protagonisten: Eijgenstein (1994, heruitgave 2000).

Groepsproces: Groepsdynamische processen in een Pessogroep: Bakker (1985, 1986a, 1986b, 1996).

Groepsfantasieën over de groep als ideale familie: Jansen(1994).

Ministructuregroep, zie idem: Jansen (1994).

Hellinger: Cuppen (2003). *Familie-opstellingen. Een verslag van een workshop familie-opstellingen volgens Hellinger op 24 okt. 2002.*

Historie: * Internationaal.

Ontstaan PESSO-psychotherapie: Louise Howe in chap. 1 van PESSO (1991). Ontwikkelingen van PESSO: interview in chap.9 van PESSO (1991). Individuele geschiedenis: Robinson (1992).

Impressies eerste internationale congres Amsterdam: Cuvelier (1992); lezingen: zie proceedings I en II (PB 1992). Impressies 2e internat. congres Atlanta: van Attekum (1994), Pohorely (1994); gedeelte Nederlandse lezingen: PB 10,2. Noorse Potpourri: verslag congres Oslo: van Dijk e.a. (1998).

Eerste internat. bijeenkomst trainers/supervisors: Sommeling (1995c).

* Voor specifieke Nederlandse geschiedenis: zie 'vereniging'.

* Het lichaam in de psychotherapie. Historisch overzicht: Sommeling (1999).

Homoseksualiteit: *Creating a place for sexual orientation through the basic needs concept:* Johnson (1995). Seksespecificiteit van ideaalrolfiguren? Montagne (2000).

Humor: Perquin (1992).

Ideale ouders: Het gebruik en misbruik: Sarolea (1986a). Aanvulling: van Haver (1989a). Symbolisch karakter: Ruthgeerts (1993). Perquin e.a. (1996a). Zie ook 'rolfiguren'. Kritiek vanuit feministisch standpunt: Buntinx (1993c) en Irigaray(1993) en de Bruine (1993). Mijn ideale moeder is een man! Montagne (2000).

Individuele therapie: Het gebruik van PESSO-methodieken in individuele therapie: Perquin (1986c). Clark e.a. in chap. 18 van PESSO (1991). PESSOmethodiek ook in individuele gesprekstherapie: Sommeling (1992a, maar met name 1994b), van Haver (1996). Individuele therapie als voorwaarde voor een Pessogroep: Sommeling (1987). Het gebruik

TREFWOORDENLIJST PESSO-PSYCHOTHERAPIE

van de PESSO-psychotherapie-methode in individuele psychotherapie. Van Haver (2000). *De PESSO-psychotherapiemethode in een individuele gespreks-therapie: een voorbeeld*. Sommeling, L. (2000).

Indicatie: Indicatie in de praktijk (interviews). Van Dijk (1998a). *Enkele punten van aandacht in verband met indicatie-stelling voor PESSO-psychotherapie*, Sarolea (1988b; herdruk van Sarolea (1980)). *Ik dwing de cliënt om mee te denken*. (Interview met Tjeerd Jongsma over indicatie). Trügg en Van Duijvenboden (1998). *Kijk dat bedoel ik nou. (Voorbeeld indicatiestelling)*. Jongsma (1998). Zie ook onder 'intake'.

Informatie: voor cliënten over de PESSO-psychotherapiemethode. *In PESSO-psychotherapie. Praktische werkwijze, therapeutisch contract, afspraken in de groep*. Van Haver (1989b. Upgrading 1997 door Louis Sommeling). Zie ook onder 'levensgeschiedenis'.

Intake: Het proces van intake en indicatiestelling. Bakker (1998).

Integratie: van psychotherapeutische scholen (op zoek naar gemeenschappelijke factoren). Verslag Dag van de Psychotherapie. Van Buuren (2000). Het lichaam in de psychotherapie. Historisch overzicht. In handboek Integratieve Psychotherapie. Sommeling (1999).

Internet: zie onder 'Websites'.

Intervisie: Tips voor verbetering van intervisie: Perquin (1996c). (Zie ook onder 'supervisie'). Vos-Boscher (2003) *Intervisie aan de hand van basisbehoefte van cliënten*.

Introjectie: Een nieuwe PBSP-strategie: Beloof (1995).

Jung: van Haver (1992), Sommeling (1993c).

Kinderen: Zie 'opvoeding'.

Kritiek: Op houding PESSO of systeem: Mott (1996). Zie ook interviews: Perquin (1991) en Buntinx (1996). Op seksualiteits-opvatting: Sommeling (1992), Buntinx (1993c), de Bruine (1993). Aanvulling op groepsdynamische processen in een PESSO-groep: Bakker (1985, 1986a, 1986b, 1996). Zie ook onder 'groepsproces'. Gemengde gevoelens over systeembenadering door PESSO. Van Delft (1997) *Mijn ideale moeder is een man enz.:* Montagne en Van der Burg (2000). Kritiek op PESSO's Memory and consciousness in the Mind's Eye, in... Van Duijvenboden (2001).

Kritiek op Doel en reikwijdte van de PESSO-psychotherapie: Sommeling (2002).

Aanvulling op spiritualiteit: van Doorn (1992).

Levensgeschiedenis: Enkele punten van houvast bij het schrijven van een levensgeschiedenis: Perquin en Jongsma (1988). *De levensgeschiedenis*

TREFWOORDENLIJST PESSO-PSYCHOTHERAPIE

en het contract: Perquin (1985). Autonomie en levensgeschiedenis.: Cooper (1992a).

Lichaam in psychotherapie: Algemene beschouwing over het lichaam in psychotherapie: passim o.a. Perquin (1994c); in relatie tot Gendlin: Bakker (1987), Sommeling (1993c, 1994b 2000).

De plaats van PESSO tussen andere lichaamstherapieën: Souget (1985).

Het lichaam als bondgenoot: Jongasma-Tieleman (1995).

Het lichaam in de psychotherapie. Historisch overzicht: Sommeling (1999).

Korte hulde aan Seigneur de Montaigne. (Gedichten over het lichaam): Montaigne, Seigneur de (2001). Sommeling (2003) *Het lichaamsbennustzijn van de therapeut*.

Limiteren: zie onder begrenzen.

Maatschappij: Chap.6 van PESSO (1991). Zie ook onder 'vluchteling' en 'politieke vluchtelingen'.

Magie: van de therapeut: Sommeling (1995a).

Mahler: samenvatting theorie 'symbiose en individuatie': Sommeling (1986).

Mannen: *Helping to change contemporary men: a PBSP perspective*: Sommeling, Eijgenstein en Rachelson (1996c).

Mannenwerk, verslag Atlanta-workshop: Sommeling (1994c). Oostveen (1996). Zie verder onder 'metaforen' en 'feminisme' en 'seksualiteit'.

Markt: *Marktgerichtheid van de PESSO-psychotherapie*. Van Attekum en Buntinx (1995).

Medicatie: *Een kennistheoretische beschouwing over medicatiegebruik in de psychiatrische praktijk*. Scheepers (2001).

Memory Two kinds of Memory. En: to create a 'Synthetic Memory'. Nr. 4 en 9 op CD (zie onder 'CD'). Zie verder uitgebreid onder 'geheugen'.

Metaforen: Bepieping over metaforen: de Boer (1992). Kritiek op de seksuele metaforen: Sommeling(1992b), de Bruine (1993), Buntinx(1993c).

Microtracking: geavanceerde PESSO-techniek: Microtracking Present Consciousness: Feelings and Thoughts. Nr. 10 op CD (zie onder 'CD').

Ministructure: Verslag van groep met ministructures: Jansen (1994).

Moedertaal: Pleidooi voor het gebruik van moedertaal, etymologie: Sommeling (1990a).

Zie ook afleidingen van basiswoorden in begin artikel Sommeling (1994b).

Moser: Moser (1988). *Das erste Jahr*. Vertaald door Buntinx (1993b).

TREFWOORDENLIJST PESSO-PSYCHOTHERAPIE

Moser (1989). *Verführung auf der Couch*. Vertaling van Hoofdstuk 3 door Buntinx (1990).

Moser (1989). *Körpertherapeutische Phantasien. Psychoanalytische Fallgeschichten neu betrachtet*. Besproken door Buntinx (1989).

Moser (1991). *Strukturen des Unbewussten*. Recensie Van Attekum (1993).

Motivatie: Vormen van en vaststelling van motivatie bij cliënten: Buntinx (1993a). Pessa (1996a).

Mythen: *De Koureten: vechten om de pijn niet te voelen*. Van Haver (2002).

Neurobiologie: *De Pessa-psychotherapie en de neurowetenschappen*: Perquin (2001). Chap.2 in Pessa (1991) en Wassenaar (1992, 1996).

zie ook onder 'geheugen'.

Non-protagonist: Eijgenstein (1994 Heruitgave 2000). Zie ook 'groepsleden'.

Objectrelatie: Theorie in Crandell: chap. 10 Pessa (1991). Zie ook onder 'psychoanalytische concepten'.

Oefeningen:

- Het nut in relatie tot structures: Perquin (1996b; 1987, bewerkt en vertaald in chap.22 van Pessa).

Positieve accommodatie oefening: Perquin (1993). *Omnipotentie en limitering:*

Perquin (1994a). *Reflex-relaxed:* Perquin (1994b, vertaald 1995 opnieuw in 2000 TP 16,3). *De gebarencirkel:* van Duijvenboden (1994). *Drie bewegings-modaliteiten:* Perquin (1995). *Plaats in de ruimte* (van Dijk, 1995a);

kringoefeningen met Plaats in de ruimte (van Dijk, 1995b). *Gecontroleerde benadering:* van Duijvenboden (1995). *Ideale Ouders* (Perquin, e.a., 1996a, opnieuw 2000 TP 16,3). *Negatieve accommodatie oefeningen:* van Dijk e.a.

(1997). *Bewust gecontroleerd bewegen:* Perquin (2000). *Bewust gewild bewegen in dienst van de nieuwsgierigheid en belangstelling* (van Dijk, 1998b).

Ademhalingsoefeningen: van Duijvenboden (1998b) en Buntinx (1992). *Check-in:* Ingram (1992). *Awareness:* Sommeling (1990b). *Uitwuifoefening* (Eijgenstein, 1996; Paulissen, 1996).

- Zie ook 'oefengroepen'.

Oefengroepen: Informatie voor beginners: Verboom (1990). Ervaringen met oefengroepen: Rietman(1991). Zie ook onder 'oefeningen' en onder 'pijnklachten'.

Omnipotentie: Perquin (1994a). Zie ook onder 'oefeningen' en 'workshops'.

Ontwikkeling: Mahler: samenvatting theorie 'symbiose en individuatie': Sommeling (1986).

TREFWOORDENLIJST PESSO-PSYCHOTHERAPIE

STERN I: Het spel-element in rollen: (Sommeling (1996b) *Stern II: de ontwikkeling van het zelf:* Sommeling (1997). *Primaire relaties:* van Winden (1995). Zie ook 'objectrelatie', 'seksualiteit', 'symbolisch', 'weerstand' en 'Winnicot'. En 'soulprojection'.

Onderzoek: chap.5 in Pesso (1991). Aanzetten in van Haver (1987). Computerregistratie: Sommeling (1988). Beschrijving effecten in Pesso (1991, chap.23). Computerregistratie: Sommeling (1987). Zie ook 'onderzoek'.

Opleiding: Professionalisering: Jongsma (1992). Didactische stappen: Sommeling (1993b).

Rino brochure Tweejarige Opleiding: Perquin (1994c en 1997). Sommeling (1998). *The art of Pesso-psychotherapy. Ways to reach the master level. Focus on the therapist.* (Osloconferentie). Alleen beschikbaar via internet.

Step by step training for leading structures. De Boer (1995). *A new trainingmodel in PBSP.* Perquin 1995). Opleiding tot Pesso-therapeut: Sommeling (1993b). Zie ook 'opleiding'.

Opvoeding: Follansbee (1992), Sutton (1992).

Overdracht: Jongsma (1996b), Roth (1996).

Pastoraal: in chap.7 (en 19) van Pesso (1991).

Pesso N.B. Alle publicaties van Pesso op zijn website. Adres: zie onder 'websites'.

(1969) *Movement in Psychotherapy.*

(1973) *Experience in action.* (Vertaald en bewerkt door T. Moser (1986, Klett Cotta) als *Dramaturgie des Unbewussten.*

(1987a) *A touch and action - the use of the body in psychotherapy.*

(1987b) *Respect for the body.*

((1989b) *Sexual abuse, the integrity of the body.* (in NL zie Perquin 1990 en 2000).

(1990) *Center of Truth, True Scene, and Pilot in Pesso System Psychomotor* en J. Crandell: *Moving Psychotherapy.* Boekbespreking Baardman (1992).

(1992) *On becoming.* (In PB 1992, 1e en 2e versie).

(1994) *Introduction to Pesso Boyden System Psychomotor. Text and Graphics.* Press, Strolling Woods.

(1995) *Analysis of the beginning of a structure.*

(1996a) *On Contract and Motivation.* (Bewerkte lezing).

(1996b) *The beginning of a Structure.* (Bewerkte lezing).

(1999) zie onder 'CD'.

(2000) *Ego development and the body.* (Bewerking van 1989).

TREFWOORDENLIJST PESSO-PSYCHOTHERAPIE

(2001) *Memory and consciousness in the Mind's Eye, in the Mind's body*.. (Reactie hierop zie onder Van Duijvenboden (2001).

Zie ook onder 'websites' overzicht recente artikelen. Adres: pbsp@aol.com

Petzold: Baardman (1992).

Plaats plaats in de ruimte: Oefeningen (van Dijk (1995a) en kringoefeningen (van Dijk, 1995b). Zie ook onder 'oefeningen'.

Politieke vluchtelingen: Workshops met gemartelde politieke vluchtelingen: Pohorely (1992).

Pos. accommodatie: zie onder 'oefeningen'..

Psychoanalyt.: Psychoanalytische concepten: deel I: herhalingsdwang in Perquin (1986a). Deel II: een aantal technische kwesties in Perquin (1986).

Weerstand in de PESSO-psychotherapie. Van Duijvenboden (1998).

Amundsen, J. (2000) *What PBSP (Pesso-psychotherapy) can teach Psychoanalysis: clinical examples.* TP 16,1.

Passim in de boeken van Moser (1988, 1989a en 1989b) en Moser in chap.11 van PESSO (1991).

Symbiose en individuatie: Sommeling (1986).

Winnicott's transitionele sfeer: Jongsma-Tieleman (1994).

Freud en oedipuscomplex: Buntinx (1994).

Positie van PESSO tussen andere therapeutische stromingen: Souget (1985).

Over Jung: van Haver (1992).

Werkelijkheidsconcepties van Freud, Jung en PESSO vergeleken: Sommeling (1993c).

Zie ook 'objectrelatie', 'seksualiteit', 'symbolisch', 'weerstand' en 'Winnicott'. En 'soulprojection' en Berkhouwer, A. (2001).

Psychosomatische klachten: van Attekum (1997b). Van Attekum (1997b). *Gelezen: Theatres of the body, a psychoanalytic approach to psychosomatic illness.* Door Joyce McDougall.

Pijnklachten: Kaufman e.a.(1988). Ook in chap.15 van PESSO (1991). Chronische pijn: Van der Steen (1992,1995).

Ramberg: Ramberg (1994).

Randpsychotisch: een casus. Tervoort (1993).

Redactionelen: Voorwoorden van het PESSO Bulletin: zie vooral Trügg.

Reflex-relaxed Herziene versie: Perquin en PESSO (1994a, vertaald: 1995).

TREFWOORDENLIJST PESSO-PSYCHOTHERAPIE

Relatie: relatietherapie Dorman (1997) *Old and New Map structuring the couple relationship. Using psychomotor in couple therapy.*

Rogers: zie cliëntgerichte psychotherapie.

Rolfiguren: Gebruik en misbruik: Sarolea (1986). Specificatie van rolfig.: van Haver (1989). Oefeningen in pos. accommodatie: Perquin (1993). Zie ook 'ideale ouders'. Het tot leven brengen: Bakker (1994). Een nieuwe rolfiguur: zie 'introjectie'.

Het spel-element en attunement bij Stern: Sommeling (1996). *Place, play and pleasure in PBSP.*

Seksualiteit: Kritiek op Pesso's concept van seksuele energie en de metaforen: Sommeling (1992b). Ook kritiek op de metaforen: de Bruin (1993). Kritiek op seksisme: Buntinx(1993c).

Kritiek en seksuele differentie (Buntinx, 1994). Homoseksualiteit en Pesso- Psychotherapie: Johnson (1995). Zie ook 'feminisme' en 'mannen'.

Seksueel misbruik: Pesso (1989b), Perquin (1990, opnieuw in 2000 TP 16,3) en chap.14 in Pesso (1991). Verboom (2001) *Recensie: 'Het geminachte lichaam'*. Ogden en Minton (2001): *Sensorimotor sequencing: one method for processing traumatic memory.*

Soul: zie onder 'ziel'.

Soulprojection: Sarolea (2000): *Soulprojection.* Van Duijvenboden (2000): *Soulprojection en Projectieve Identificatie.* Cuppen (1998): *Verslag bij-scholing '97 over 'soulprojection'.*

Spiritualiteit: van Doorn (1992). Religieuze ervaring: Rietman (1996). Zie ook onder 'soul' en Sommeling.

Sprookje: Vergelijking sprookjes en symbolen Jongsmat-Tieleman (1993). Zie ook 'symbolisch'.i

Stern: Sommeling (1996b, 1997). Van Winden (1995).

Structure: Het begin: Pesso (1996b). ???voorbereiding, zelfwerkzaamheid, verloop enz. Jonkers en Cuppen (2000). *De opbouw van een structure, een stapsgewijs proces. (bijscholingsverslag).* Van structure naar daagse werkelijkheid: Sarolea (1987, heruitgave 2000). *Analysis of the beginning of a structure.* Pesso (1995). *Step by step training for leading structures.* De Boer (1995). *Rouwen om mijn "Kindheid". (Verslag van een cliënt).* Geusebroek-Simons (2003).

Suicide: werken met suïcidale cliënten: chap.16 van Pesso (1991).

Supervisie: *Live supervision. (points of attention).* Eijgenstein (1995). *Four models for live supervision.* (Perquin 1995). *Beyond tools and techniques. (on supervision).* Sommeling (1995d).

Symbiose: en individuatie: Sommeling (1986). Kritiek zie ook Buntinx (1993c).

Symbolisch: Beloof in chap.8 van Pesso(1991) en Beloof(1992). Ruthgeerts (1993). Jongsm-Tieleman (1993). Zie vooral ook Jongsm-Tieleman (1993,1994,1995). Zie ook onder 'sprookje' en 'transitioneel object'. Over 'symboliseren: Jongsm-Tieleman (2003): *Symbolisering: zien wat onzichtbaar is. Over het belang van het kunnen symboliseren.* Trügg (2003): *Over het vermogen tot symboliseren.*

Systeemtherapie: de Bruine (1997), Dorman (1997).

Synthetisch geheugen. Zie onder 'memory'.

Therapeut: Vos-Bosscher, L.(2001)*Kwaliteiten van de therapeut als souffleur van de getuige.* Sommeling (2003): *Het lichaamsbewustzijn van de therapeut.*

Therapeutische Gemeenschap: Pesso-psychotherapie binnen de T.G.: van Boven (1991), Trügg (1992 en 1995), Jongsm-Tieleman (1995).

Therapeutisch proces: therapeutisch proces in doorgaande groepen: Jongsm (1986a). Zie ook passim: van Haver (1987).

Tijd: Tijdsbeleving en psychotherapie: Trügg (1995). Over 'kairotime': het juiste genadevolle moment voor interventies: Sommeling (1998) *The art of Pesso-psychotherapy. Ways to reach the master level. Focus on the therapist.* (Osloconferentie). Alleen beschikbaar via internet.

Transfer: van structure naar alledaagse werkelijkheid: Sarolea (1987, heruitgave 2000, TP 16,3) en Van Haver (1987).

Transitional object: o.a. Jongsm-Tieleman (1993, 1994).

Trauma: Ogden en Minton: *Sensorimotor sequencing: one method for processing traumatic memory.* (Zie ook verslag van deze workshop: van Uitert (2001). Zie verder onder 'seksueel misbruik'.

True self: Sarolea (1986b), Pesso (1990, 1992), Tervoort (1990), Sommeling (1993c). Zie ook 'ziel'.

Toepassingen: Zie 'indiv. therapie', 'opvoeding', 'suicide', 'T.G.', 'verslaving', 'pijn', 'filosofie', 'pastoraal'. Borderline. Crandell (2000) e.a.: Using PBSP (Pesso-psychotherapy) to treat Dissociative Identity Disorders. De Haas (2000): Pesso-psychotherapie in een GGZ-deeltijdsetting. Dorman (1997): Old and New Map structuring the couple relationship. Using psychomotor in couple therapy.

Studenten: *Leren leven en studeren. Psychologische hulp in de studententijd.*: Sommeling (2001).

Uitwuiroefing: Eijgenstein (1996), Paulissen (1996).

Vereniging: Voor algemene historie internationaal: zie onder 'historie'. Historie Nederlandse Vereniging voor PESSO-psychotherapie: naast de PESSO Bulletins passim specifiek:

Speciaal PESSO Bulletin (1992,7,2) bij afscheid Han Sarolea, waaronder van Bodegom (1991) en interview: Trügg e.a. (1991). Beschouwing 'familie': de Bruine (1990). Interview met Eli M.: Perquin (1991); met Carola de Vries Robles: Buntinx (1996); met Herman Bolhuis: Sommeling en Trügg (1996a); met Iman Baardman: van Attekum (1996). De Boer (2000) *Afscheid van Han Sarolea*. Slegh (2003) *Jubileren. (25 jarig bestaan Nederlandse Vereniging voor PESSO-psychotherapie)*.

Zie ook verslagen onder 'bijscholing' en 'workshops' en 'marktgerichtheid'.

Verzoening: en wraak: Trügg (1998). Van der Steen en Baardman (2000): *"Over verzoening". Een thematische PESSO-workshop*.

Verslaving: Codependence Crandell (1992). Recovery model: Hagler (1992). In therap. gemeenschap: Trügg (1992). Zie ook Chap.17 in PESSO (1991). Van Winden (1995) *Ik zing, dan zal het vandaag wel een mooie dag zijn*. **Vluchteling:** werken met politieke vluchtelingen: Pohorely (1992).

Ware zelf: zie onder 'true self'.

Websites: *Digitale versie van deze onderwerpenlijst (ook lijst per auteur) op internet (ook zijn daar sommige artikelen te downloaden)*.

<http://home.tiscali.nl/sommeling/pesso.htm>. Kopieën van artikelen te verkrijgen via Kern www.users.skynet.be/kern

Graphics and slides: pbsp@aol.com. Voor links van Vereniging voor PESSO-psychotherapie in verschillende landen: zie op www.pesso.nl of bij 'links' op <http://home.tiscali.nl/sommeling/pesso.htm>

Weerstand: van Duijvenboden (1998a). VandePutte (1997) *Bespreking van 'De macht van de weerstand'*. Door Th. Van Duijvenboden.

Winnicot: Belang van W's transitional-sphere theorie voor PESSO Ps.: Jongsma-Tieleman (1994).

Woord: Het belang van woorden: de Boer (1994).

Workshops: Eenmalige workshops: Sarolea (1988). Zaterdagsoefengroep: Rietman (1991).

Zie ook onder 'oefengroepen'.

- Workshop verslag congres Amsterdam: Ruthgeerts (1993).

- Het tot leven brengen van rolfiguren: Bakker (1994) met verslag van der Steen (1994) en de Winter (1994).

- 'Omnipotentie en limitering': Perquin (1994a) met verslag Berghuis (1994).

TREFWOORDENLIJST PESSO-PSYCHOTHERAPIE

- 'Zien in therapie' Sommeling (1994a) met verslag van Hummelen (1994).

- Mannengroep congres Atlanta: Sommeling (1994c). Zie ook onder 'verzoening': een thematische workshop.

Young: (leerling van Beck: vader cognitieve gedragstherapie. Interessant want komt met technieken dicht bij Pessa). Zie onder cognitief.

Zelf: Sommeling (1997) *Stern II: de ontwikkeling van het zelf*.

Ziel: Pessa (1992) en Sommeling (1993c, 1996d). Zie ook Sarolea (1986) en 'true self'.

Gevalsbeschrijving: Hjort (1992).

Zien: *Zien in therapie*: Sommeling (1993d, 1994a). Zie ook onder 'workshops'.